ІНФОРМАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ

УРОКИ ГОЛОКОСТУ

№ 2 (54), квітень – червень, 2018 р.

УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРУ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

XVIII ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КОНКУРС УЧНІВСЬКИХ РОБІТ «ІСТОРІЯ І УРОКИ ГОЛОКОСТУ» імені І. Б. МЕДВИНСЬКОГО

18–20 травня 2018 р. в Києві відбувся XVIII Всеукраїнський конкурс учнівських робіт «Історія і уроки Голокосту» імені І. Б. Медвинського. Цього року для участі в конкурсі було надіслано близько 70 дослідницьких і творчих робіт, до фінальної частини захисту пройшли 42 роботи. Учасниками конкурсу в Києві стали учні та учениці 9–11 класів та їхні наукові керівники з 16 областей України. Проведення конкурсу стало можливим завдяки підтримці наших постійних партнерів – Посольства Держави Ізраїль в Україні та Асоціації єврейських організацій та общин України.

Пропонуємо вам, шановні читачі, відгуки наших колег.

***

На відкритті з вітальними словами до учасників звернулись Анатолій Подольський, директор Українського центру вивчення історії Голокосту, Йосип Зісельс, виконавчий співпрезидент Асоціації єврейських організацій та общин України, члени журі, учасники.

Упродовж трьох днів проходили захисти робіт у двох секціях на теми з історії Голокосту та регіональних досліджень, історії та культури євреїв України, про Праведників народів світу, про пам'ять про Голокост сьогодні, про Голокост та інші геноциди, у секціях художніх творчих робіт і літературних творчих робіт та кіно. Вже вкотре учасники підтвердили своїми роботами високий статус конкурсу, ґрунтовно досліджуючи теми й ретельно вивчаючи архівні матеріали. Про це зазначали рецензенти у своїх висновках і члени журі після захистів. Деякі роботи переможців члени журі відзначили як такі, що цілком можуть стати курсовими роботами у вищому навчальному закладі, або ж заслуговують на публікацію у фахових виданнях. Проте деяка частина робіт, поданих до участі в конкурсі, не отримала необхідного прохідного балу від рецензентів. Причинами цього були невідповідність змісту заявленій темі, невиконання дослідницьких завдань, грубе нехтування вимогами до змісту й оформлення робіт, порушення правил дослідницької доброчесності та етики тощо. Разом із тим, окремим авторам та їхнім науковим керівникам рецензенти, віддаючи належне потенціалу теми, рекомендували доопрацювати роботи та знову подати їх до участі в конкурсі наступного року.

Під час практикуму

Учасники конкурсу

За доброю традицією, конкурс не обмежувався лише виступами конкурсантів. Організатори щороку пропонують усім учасникам різноманітні заходи, лекції та практикуми. 2018-го учні, зокрема, брали участь у практикумі «Не дитячі історії», де обговорювали питання нетерпимості, ксенофобії і ворожнечі та їхні прояви в історії та сьогоденні. Учителям натомість презентували видання «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії». Одразу після заходу на основі матеріалів із цієї книжки було проведено практикум, на якому тренерами були авторки посібника Наталя Голод, Ольга Лімонова та Ірина Фрідман. А ввечері того ж дня учасники мали можливість пройтись вулицями Подолу. Екскурсію за методикою IWalk проводили колеги з Освітнього центру «Простір толерантності». В останній день для всіх учасників було запропоновано дві лекції – «Секрети створення успішної візуальної презентації» (Надія Уфімцева) та «Місто як підручник історії: як читати вулиці міста» (Світлана Осіпчук).

Надія Уфімцева, м. Київ

ПЕРЕМОЖЦІ XVIII ВСЕУКРАЇНСЬКОГО КОНКУРСУ УЧНІВСЬКИХ РОБІТ «ІСТОРІЯ І УРОКИ ГОЛОКОСТУ» імені І. Б. МЕДВИНСЬКОГО

Переможцями стали 12 лауреатів конкурсу, які представили ґрунтовні дослідження й цікаві творчі роботи.

Секція дослідницьких робіт:

1 місце – *Ганна Ходарченко* «Антиєврейська пропаганда на території нашого краю в роки Другої світової війни» (науковий керівник – Ольга Моторкіна); *Юлія Ткачук і Катерина Злотар* «Депортація євреїв Буковини до Трансністрії в особових історичних джерелах» (науковий керівник – Наталя Герасим).

2 місце – *Володимир Клімов* «Онлайн-довідник "Праведники народів світу (Полтавщина)"» (науковий керівник – Олена Москаленко); *Інна Бондаренко* «Історія Голокосту у долях євреїв Мелітопольщини» (науковий керівник – Наталія Діденко).

3 місце – *Богдана Халімон* «Темесові мости (історія Черешенського спецдитбудинку для дітей "ворогів народу")» (науковий керівник – Ганна Савич); *Марія Куцова* «Культурно-мистецьке та духовне життя українців, поляків та євреїв міста Ковеля в 1919–1939 роках» (науковий керівник – Мирослава Діка).

Секція «Художні творчі роботи»:

1 місце – *Олег Іваськів* «Триптих "Дорога без вороття": 1) "Сподівання...". 2) "Втрачені надії...". 3) "Забуттю не підлягає..."» (науковий керівник – Ірина Федик).

2 місце – *Катерина Веселова* «Мовою мистецтва про Голокост» (науковий керівник – Ольга Моторкіна).

3 місце – *Євгеній Альховик* «Жити, щоб жити... (серія малюнків)» (науковий керівник – Людмила Олененко).

Секція «Літературні творчі роботи та кіно»:

1 місце – *Вероніка Котюк* «Їдишизми та гебраїзми як маркери міжкультурної комунікації в новелі "Апокаліпсис" Марії Матіос» (науковий керівник – Валентина Шевчук).

2 місце – *Поліна Козел* «Залишатися людиною» (науковий керівник – Вікторія Силенок).

3 місце – *Богдана Халімон* «Фільм "Вимір пам'яті"» (науковий керівник – Ганна Савич).

***

2017–2018 навчальний рік був дуже насиченим. Річ у тім, що я випускниця, тож прагну встигнути якомога більше, щоб було що згадати про швидкоплинні шкільні роки.

18–20 травня 2018 р. залишаться в моїй пам'яті не лише як останні дні перед ЗНО з української мови. Адже саме тоді я була учасником XVIII Всеукраїнського конкурсу учнівських робіт «Історія і уроки Голокосту» імені І. Б. Медвинського, організованого Посольством Держави Ізраїль в Україні, Українським центром вивчення історії Голокосту та Асоціацією єврейських громадських організацій та общин (Ваад) України. Отож я щаслива поділитися найяскравішими моментами цієї події.

Передусім варто сказати, що конкурс відбувався у санаторному комплексі в Пущі-Водиці. Першими нас зустріли добрий охоронець і красуні-білочки, які брали горішки просто з рук! Крім того, усіх учасників вразила первісна тиша й чисте повітря.

Після урочистого відкриття Віталій Бобров організував знайомство учнів, а Анатолій Подольський – учителів. І вже тоді я усвідомила, що конкурс насправді всеукраїнський. Я познайомилася з однолітками з Тернополя, Києва, Кривого Рогу, Запоріжжя і навіть із Луганської області! Треба сказати, що усі діти намагалися спілкуватися українською мовою, а ті, хто з певних причин говорив російською, були не менш зрозумілими й дружелюбними.

Під час захисту дослідницьких робіт панувала атмосфера взаємної підтримки. Кожне з поданих досліджень варте найвищої оцінки.

Крім представлення робіт, було проведено практикуми, лекції і навіть інтерактивну екскурсію «Дві подільські історії» (на основі відеосвідчень про життя на Подолі в Києві до й під час війни).

Нагородження учасників і переможців пройшло особливо тепло. Усім вручили грамоти й книжки.

Отже, я щиро дякую організаторам XVIII Всеукраїнського конкурсу учнівських робіт «Історія і уроки Голокосту» імені І. Б. Медвинського. І найбільше – за об'єднання молоді з усієї України. І справа не лише у сьогочасних трагічних подіях, а в можливих майбутніх. Я впевнена, що кожен з учасників усвідомив як істотність збереження, так і важливість творення нашої спільної історії.

Марія Куцова,
учениця 11 класу ОНЗ «Люблинецька ЗОШ І–ІІІ ступенів»

***

Другий рік поспіль учні Малиницького НВК стають лауреатами Всеукраїнського конкурсу учнівських науково-дослідних робіт «Історія і уроки Голокосту» імені І. Б. Медвинського, що вчергове проходив у місті Києві (18–20 травня 2018 р.). Після прибуття до місця проведення – одразу до справи. Для вчителів провели перезентацію путівника «Бабин яр: пам'ять на тлі історії» – матеріалів для віртуальної виставки memory.kby.kiev.ua.

Приємно відзначати людиноцентричність досліджень, гуманізм, толерантність до представників різних національностей і культур. Три роботи було присвячено історії ромів у роки Другої світової війни. Приємно вразили глибиною своїх досліджень і поінформованістю учень 9 класу Михайло Раков, учениці Єлизавета Яценко та Яна Потужня. Не один рік досліджує геноциди учень 11 класу Мхітар Мурадян.

Окрім дослідницьких працювали вже традиційно творчі секції літератури, образотворчого мистецтва, кіно.

Як особливий бонус для конкурсантів була пізнавальна екскурсія Подолом (історична частина міста), яку провели працівники конгресу національних громад за допомогою планшетів.

Олександр Прохніцький,
учитель історії та суспільних дисциплін Малиницького НВК,
Хмельницька область

***

18–20 травня у Пущі-Водиці під Києвом відбувся XVIII Всеукраїнський конкурс учнівських робіт «Історія і уроки Голокосту» імені І. Б. Медвинського. Учні Новокостянтинівської ЗОШ багато років поспіль беруть участь у конкурсі, не став винятком і цей рік. До захисту робіт було запроше-

но трьох учасників – Мхітара Мурадяна, Яну Потужню (з дослідницькими роботами, присвяченими проблемам геноцидів) і Олену Авдакову (із творчою роботою «Бабин Яр», за мотивами пісні Н. Болтянської).

Робота конкурсу цього року була дуже насиченою, зокрема традиційно відбувся захист робіт по секціях, крім того, учні мали можливість взяти участь у практикумі «Не дитячі історії», а вчителі – у практикумі-презентації видання «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії». Для учасників організували інтерактивну екскурсію «Дві подільські історії» на основі відеосвідчень про життя на Подолі в Києві до та під час війни. Також учасники заходу мали можливість ознайомитися з цікавими презентаціями «Секрети створення успішної візуальної презентації», яку представила Надія Уфімцева, «Місто як підручник з історії: як читати вулиці міста», яку презентувала Світлана Осіпчук. А ще були три дні знайомств, спілкування, обміну ідеями і думками.

Чудова організація, демократичне середовище, гарне оточення і чарівна природа назавжди запам'ятаються учасникам конкурсу. Щира подяка Українському центру вивчення історії Голокосту за чудову організацію, прекрасну атмосферу, строге, але справедливе суддівство. Адже учні мали можливість проявити себе і свої здібності, здобули нові знання та навички. Вчителі отримали неоціненний досвід для особистісно-професійного зростання.

Олена Більченко, вчитель історії,
с. Новокостянтинівка Братського району Миколаївської області

***

Відбувся XVIII Всеукраїнський конкурс учнівських робіт «Історія і уроки Голокосту» імені І. Б. Медвинського, який, як і завжди, пройшов у дружній і теплій атмосфері співпраці... Усі були колегами – і зрілі, і молоді, і юні... Тут не було переможців і переможених... Це була зустріч людей, яким не байдужа історична пам'ять і майбутнє України. Цьогоріч це були конкурсанти і їхні керівники з 16 областей України. ...Олег Іваськів, учень 11 класу Козівської ЗОШ І–ІІІ ст. № 2 (керівник – Ірина Федик) став найкращим у секції «Художні творчі роботи». Анастасія Грабова, учениця 9а класу Козівської ЗОШ І–ІІІ ст. № 1 (керівники – Василь і Наталя Маркусі) стала лауреатом конкурсу у секції «Історія та культура євреїв України». Вони вже вдруге стали фіналістами конкурсу, але не це головне... Вони розкрились як особистості, знайшли нових друзів, відкрили для себе нові горизонти...

Василь Маркусь,
методист Козівського РМК, вчитель-сумісник
Козівської ЗОШ І–ІІІ ступенів № 1, Тернопільська область

НАУКОВІ ПОДІЇ

V ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ В ТЕОРЕТИЧНОМУ ТА ПРАКТИЧНОМУ ВИМІРАХ» (Рівне, травень 2017 р.)

Політика пам'яті в Україні: у пошуках інклюзивних підходів до формування/коригування колективної пам'яті

*11–12 травня 2018 р. у м. Рівному відбулася V Всеукраїнська конференція «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах». За нетривалу історію організації таких академічних форумів у організаторів склалася традиція щорічно присвячувати конференцію окремим темам у межах загальної проблематики студій пам'яті. Ця практика зародилася у 2016 р. під час організації ІІІ Всеукраїнської конференції. Її тематичне спрямування – «Вшанування пам'яті жертв геноцидів та масових убивств». Цьогорічну конференцію присвячено темі «***Конструкти формування/коригування колективної пам'яті***», вона зібрала понад 40 учасників із дванадцяти областей України, в тому числі таких міст, як Харків, Херсон, Дніпро, Черкаси, Ніжин, Київ, Чернігів, Житомир, Луцьк, Рівне, Вінниця, Львів, Ужгород.*

Передісторія конференції

Ідея організації циклу таких конференцій зародилася під час Революції гідності на зламі 2013–2014 рр. Ймовірно, не останню роль у цьому відіграв тріумф інститутів громадянського суспільства під час революційних подій. Підтримка фундаментальних демократичних засад Майдану та дещо критична оцінка його надміру націоналістичної риторики спонукали авторів цього допису ініціювати проведення конференції з проблематики політики пам'яті. Одним із головних завдань цього починання була спроба інституціоналізувати в Рівному всеукраїнську комунікативну платформу для академічних дискусій між представниками і представницями різних, навіть діаметрально протилежних академічних позицій. Не менш важливим для нас є дотримання принципу міждисциплінарності: доповідачі/ки мають репрезентувати різні аспекти студій пам'яті в історичній, політичній, медійній, соціологічній, мистецькій і літературній сферах.

Перші дві конференції організувала кафедра політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету, працівниками якої є автори цієї статті. Однак серйознішого рівня цей захід набув після створення у 2016 р. громадської організації «Центр студій політики пам'яті та публічної історії "Мнемоніка"». Підтримка організації з боку Rosa Luxemburg Stiftung в Україні дала змогу залучити більшу кількість учасниць та учасників із різних регіонів держави.

Цьогорічна конференція зібрала понад 40 учасників із дванадцяти областей України. Вони представляли університети, інститути громадянського суспільства, академічні інституції та органи державної влади, зокрема: Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України імені І. Ф. Кураса, Інститут історії України НАН України, Інститут народознавства НАН України, Український центр вивчення історії Голокосту, Центр міської історії Центрально-Східної Європи, Державну наукову установу «Енциклопедичне видавництво», Координаційний центр взаємодії з Кабінетом Міністрів України при Президентові України, Аналітичний центр CEDOS, Український кризовий медіа-центр, Львівську національну галерею мистецтв імені Бориса Возницького, Меморіальний музей «Територія терору», Центр

дослідження міжетнічних відносин Східної Європи, Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», Музей історії Києва, журнал «Спільне», Інститут Центрально-Східної Європи у Любліні, International Graduate Centre for the Study of Culture, Giessen University.

Основні ідеї та дискусії на конференції

Магістральною лінією більшості доповідей під час цьогорічної конференції були різні аспекти формування інклюзивної моделі колективної пам'яті, яка охоплювала б не лише етнічних українців, а й інші соціальні групи, що формують громадянську націю. Не менш важливою в окремих доповідях було визнано проблему напрацювання шляхів використання інклюзивних підходів у процесі здійснення політики пам'яті. Різні соціальні групи, інститути громадянського суспільства та громадяни мають право бути долученими до процесів ухвалення рішень у сфері меморіалізації.

Доповідачі неодноразово висловлювали критичні зауваження до політики пам'яті, здійснюваної Українським інститутом національної пам'яті. Зокрема, лунали думки про те, що його ініціативи нерідко унеможливлюють реалізацію інклюзивної моделі колективної пам'яті, а ухвалення рішень і репрезентації пам'яті про непанівні соціальні групи усувають їх на маргінес. Водночас озвучено і протилежну позицію, що ґрунтувалася на позитивній оцінці та підтримці більшості ініціатив цього органу виконавчої влади.

Цього року чимало доповідей було присвячено питанням колективної травми. *Алла Киридон, Володимир Бабка, Артем Харченко* й *Дар'я Старікашкіна*, які брали участь у тематичній панелі «Колективна травма та пам'ять», проаналізували як теоретичні особливості формування і функціонування першої, так і окремі прояви травм, пов'язаних із пам'яттю про Голодомор в Україні й Голокост на теренах сучасної Росії.

Панель «Війни і геноциди в дилемах конструювання колективної пам'яті» відкрив виступ *Олександра Лисенка*. Стартовою тезою для доповідача в осмисленні питання «"Резервація" травми Другої світової війни» стало твердження про те, що кожна категорія учасників/ць і сучасників/ць війни мала власний досвід виживання, а отже – пам'ятання/забуття. Найпродуктивнішим для вивчення психологічної травми суб'єктів війни, на його думку, є індивідуальний рівень. Важливість осмислення природи феномену травматичного досвіду для істориків, згідно з О. Лисенком, визначається тим, що саме він – індивідуальний рівень – дає змогу наблизитися до розуміння мотиваційних чинників поведінки і життєвих стратегій носіїв травматичного досвіду.

Аналізуючи комеморативні практики в Україні, О. Лисенко означив питання про те, чи «...ми вже подолали пам'яттєву сегрегацію, відсепарування і несприйняття інших пам'яттєвих конструкцій? І чи можемо з упевненістю стверджувати, що дозована і препарована офіційна пам'ять про війну остаточно відійшла в минуле, а певні політичні сили обрали важке й невдячне поле економічних і соціальних реформ замість електорально врожайних маніпуляцій із масовою свідомістю на історичному ґрунті?». Розмірковуючи над тим, чи можлива оптимальна модель пам'яті для України, О. Лисенко покликався до концепції державної політики пам'яті, що її запропонував Інститут стратегічних досліджень. «У ній, на наш погляд, – висловив історик свою позицію, – доволі кваліфіковано і зважено викладено сучасну ситуацію у цій сфері, основні критерії наукових підходів до формування курсу в

Під час роботи конференції. Доповідачі

цьому сегменті державної політики, а також конкретні пропозиції і рекомендації».

Питання політики пам'яті в Україні – предмет роздумів інших доповідачів, зокрема Василя Расевича й Анатолія Подольського. *Василь Расевич*, аналізуючи образи різних суб'єктів політичних процесів XX ст., наголосив на тому, що, «ведучи мову про початок Другої світової війни, ми акцентуємо увагу на ОУН, яка на перших етапах війни шукала союзу із нацистською Німеччиною... Але ми зовсім не говоримо про тих українців, які у лавах польської армії вступили у Другу світову війну на боці західних союзників у складі Антигітлерівської коаліції».

Згідно з В. Расевичем, інструменти і стратегія політики пам'яті в Україні останніми роками є вразливими. Він спровокував дискусію учасників конференції, зауваживши, що, «будуючи Антиросію, ми будуємо дзеркальне відображення [дій] Росії».

Питанню місця жертв Голокосту в загальноукраїнській культурі історичної пам'яті присвятив свої роздуми *Анатолій Подольський*. На його думку, останніми роками жертви цього геноциду полишили маргінес історичних студій, посіли помітне місце в колективній пам'яті громадян України. Такій зміні, зазначив доповідач, вагомо посприяла діяльність неурядових організацій. Згідно з висновком А. Подольського, у сучасній державній політиці пам'яті спостерігається тяжіння до презентації історії Голокосту через візію Праведників народів світу. Проте, зауважив він, варто вести мову не тільки про них, а й тих, хто долучився до геноциду євреїв.

Роздуми про нові концепти колективної пам'яті України суттєво доповнила доповідь *Сергія Римаренка*. Його роздуми над проблемою зумовлені сучасним збройним протистоянням України із зовнішнім агресором, якого підтримують сепаратисти. Доповідач означив виклики, що зумовлює це протистояння в контексті подальшого процесу формування колективної пам'яті. Лейтмотив його міркувань визначила тема доповіді: «Конструкти ідентичностей у час війни».

Панель «Гендерний ракурс формування пам'яті» є цьогорічним нововведенням конференції. Ведучи мову про неприсутність окремих соціальних груп у конструйованих візіях минулого, особливу увагу маємо приділити жіночій історії. Адже, як зазначила під час дискусії *Оксана Кісь*, відсутність жінок у символічному просторі держави (назвах вулиць, монументах тощо), підручниках з історії України, науковій літературі свідчить про те, що ми не розповідаємо історію половини суспільства. Тому історію, якою вона є нині, варто розглядати як таку, що принаймні наполовину віддалена від цілісної картини минулого.

Доповідачки та доповідачі цієї тематичної панелі звернули увагу аудиторії на недостатню наявність жіночих образів і сюжетів у підручниках з історії України (*Ірина Левчук*), символічному просторі держави на рівні назв вулиць (*Микола Гоманюк*) та на маловідомі наразі сторінки емансипації представниць кримськотатарського народу у першій половині XX ст. (*Наталія Малиновська*).

Жваве обговорення викликала доповідь *Оксани Кісь*, присвячена особливостям спогадів українок-політв'язнів про ГУЛАГ. За словами вченої, жіноча пам'ять має свою специфіку порівняно з чоловічою. До її особливостей дослідниця відносить такі: «Дійовими особами жіночих спогадів є люди (а не інституції); жінки часто у свої спогади включають їхні історії, стосунки, опис зовнішності та вдачі; жіночі спогади структуровані навколо значущих особистих чи сімейних подій (а не історичних – політичних, військових тощо); жіночі спогади насичені роздумами про значення та оцінками впливу певних подій на різні групи людей; жіночі спогади емоційно забарвлені, містять інформацію про психологічний стан, емоційні реакції, переживання та сприйняття ситуації учасниками події». Тому вивчення жіночої історії є суттєвим і необхідним доповненням до давно усталених чоловічих візій минулого.

Новизною міркувань означилася і панель, присвячена формуванню меморіальних просторів України. Соціологиня *Алла Петренко-Лисак* окреслила загальні теоретичні рамки аналізу символічного простору міста. Привертає увагу її теза про «деконструкцію як неминучий елемент життєвого плину міста». «Деконструкція – це не тільки пряме руйнування пам'ятників чи знищення пам'яток або ж вибудова нових, а й надання нових смислів старому і давньому, або тому, що проектувалось під запрограмовані образи. Ніякі технологічні рішення не будуть життєстійкими, якщо вони обмежують ініціативу людей, не враховують того, що життя може набирати найнепередбачуваніших форм або тяжіти до старих прив'язаностей, як у публічності, так і в приватному побуті, привносячи неминучі ретроспективні корективи в будь-які новаторські проекти», – зазначила А. Петренко-Лисак. Тому, висновувала вона, дуже важливо формувати інклюзивні механізми творення сучасних меморіальних практик.

Соціологиня *Дарина Пирогова* присвятила свою доповідь альтернативним практикам меморіалізації. Доповідачка презентувала «Каталог альтернативних монументів та меморіальних практик», який вона розробила. За словами Дарини Пирогової, існує «подвійне дно» у темі альтернативних меморіальних практик. З одного боку, каталог може привабити широке коло людей – не лише істориків або тих, хто працює із темою політики пам'яті, а й звичайних жителів міста, які помічають монументи, людей, які люблять подорожувати, або тих, хто цікавиться мистецтвом, скульптурою. З іншого боку, альтернативні меморіальні практики напряму пов'язані з критичним осмисленням історії загалом і її окремих подій, а також із питаннями відносин громадянин–держава у контексті символічного права на володіння міським простором. Отже, у цій доповіді знову простежується проблема пошуку шляхів застосування інклюзивного підходу до політики пам'яті. Адже інклюзивність полягає не лише у включенні до національної візії минулого тих соціальних груп, пам'ять про які тривалий час стиралася. Значною мірою це також надання громадянам можливостей впливати на прийняття рішень у царині політики пам'яті.

З огляду на це досить цікавою виявилася доповідь представниці Координаційного центру взаємодії з Кабінетом Міністрів України при Президентові України Ганни Бондар. Київська архітекторка зосередила увагу на висвітленні часто-густо маловідомих історикам та історикиням аспектів прийняття рішень щодо меморіалізації. Вивчаючи символічні простори міст, ми приділяємо увагу їхнім семантичним та історичним контекстам. При цьому, заявила Г. Бондар, часто випускаємо з уваги «прихований» компонент процедур вироблення та ухвалення політичних рішень щодо впровадження меморіальних практик. Проте цей контекст цілком здатен жити власним життям, відірвано від історичних інтерпретацій та, при цьому, мати визначальний вплив на те, де, коли, якої форми і на честь чого буде встановлено той чи той монумент. Доповідачка проілюструвала не завжди відомі історикам процедури вироблення та ухвалення рішення на прикладах створення «Меморіалу 9/11» у м. Нью-Йорку та «Музею Революції гідності» в м. Києві.

Вагомою складовою конференції стали ті доповіді, що стосувалися дискурсивних проекцій репрезентації минулого в літературі та медіа. Зачин цій темі дала *Ірина Захарчук*, яка розмірковувала над темою «Пам'ять про ідентичність (українські літературні проекції Голокосту)». Цю проблему вона розкрила, аналізуючи творчість українського поета єврейського походження А. Кацнельсона та поетеси М. Кіяновської. Незважаючи на суттєву відмінність у їхній творчості (для першого переломними стала Друга світова війна та здобуття Україною незалежності; для другої – події Майдану та російсько-української війни), обидва митці пережили духовні злами, які суттєво змінили систему координат їхньої творчої самореалізації. «Духовні потрясіння і ціннісна ревізія, – стверджувала І. Захарчук, – спричинили появу нових підходів в оприявленні проблематики Голокосту».

Аналізуючи творчий доробок представників вітчизняної літератури, доповідачка сформулювала висновок про те, що в її досвіді простежується кілька проекцій. Передусім – перечитування текстів тих українських письменників, котрі писали про Голокост. Друга тенденція, на думку І. Захарчук, визначена перезавантаженням пам'яті про події 1939–1945 рр. у контексті європейських меморативних практик. Третя – синтезує обидві проекції та продукує аналітику Голокосту в багатоголоссі культурних ідентичностей.

Представниця наймолодшого покоління львівської історико-літературної та літературно-теоретичної шкіл *Христина Рутар* показала, як у романах Оксани Забужко «Музей покинутих секретів» та Юрія Винничука «Танґо смерті» просочуються місця пам'яті. Вона звернула увагу на можливості літератури у студіях про пам'ять і зазначила, що література може бути як засобом пам'яті, так і об'єктом студій пам'яті. Крок за кроком, аналізуючи стилістичні ходи авторів, художньо-методологічні стратегії, з якими Юрій Винничук та Оксана Забужко художньо працюють, дослідниця подала незаангажований погляд на те, як художній твір зіставляється з політикою пам'яті та наголосила на важливості включення та осмислення місць пам'яті у сучасному українському тексті.

Зацікавлення аудиторії викликала думка доповідачки про те, що «письменниця відкриває читачам назву вулиці та надає лінзи, які мали б допомогти роздивитися місто та місце. Залишається відкритим питання, чи всі одягали ці лінзи». Христина Рутар завершила доповідь метафоричною думкою про те, що тексти говорять про «намацування» пам'яті у темній незнайомій кімнаті, маркування місць пам'яті у невідомості та не завжди влучному впізнаванні.

Історикиня *Оксана Каліщук* охарактеризувала медійний вимір українсько-польських дискусій і конфліктів навколо

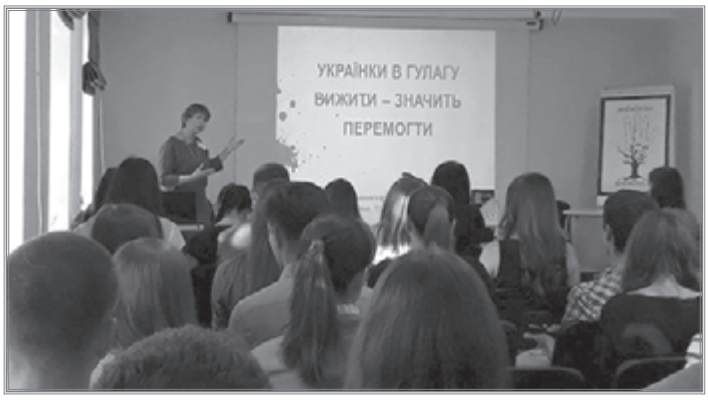

Презентація книжки Оксани Кісь

подій на Волині у 1943 р. Вона проаналізувала доробок переважно польського художнього та документального кінематографа, присвяченого цим трагічним подіям. Водночас, Роман Романцов у своєму питанні-рефлексії зауважив, що з українського боку нині переважає домінанта мовчання про ці події.

Тему кіно продовжив *Андрій Климчук*. Він проаналізував образи Львова у найдавніших фільмах – тих, що створені до початку Другої світової війни.

Завершувала цю тематичну панель експертка у сферах PR і маркетингу *Еліна Кац*. У своїй доповіді вона звернула увагу присутніх на ролі соціальних медіа у формуванні культури пам'яті у сучасному суспільстві. За її міркуваннями, ми повинні розглядати ці нові комунікативні можливості як інструмент. Його активно використовують як прихильники інклюзивних/мультикультурних підходів до політики пам'яті, так і речники ксенофобії та етноцентризму. З огляду на це дуже важливим є забезпечення медійної переваги перших над другими.

У межах конференції також пройшла презентація книжки *Оксани Кісь* «Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти».

Отже, чергова конференція «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах» відбулася з уже притаманними їй міждисциплінарністю та репрезентацією різних думок представників української академічної спільноти. Ми висловлюємо вдячність усім учасникам за цікаві доповіді й жваві дискусії. Сподіваємося на вашу подальшу цікавість до наших заходів та їх підтримку в майбутньому. Інституціоналізацію таких платформ для діалогу і порозуміння маємо за місію у своїй громадській діяльності.

Максим Гон, Наталія Івчик, Петро Долганов, м. Рівне
(джерело: http://uamoderna.com)

ОСВІТНІЙ КУРС ДЛЯ СТУДЕНТІВ, АСПІРАНТІВ І МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ «ГЕНОЦИД ЄВРЕЇВ ЄВРОПИ: ІСТОРИЧНА ПЕРСПЕКТИВА ТА ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ» (Київ – Берлін, травень – листопад 2018 р.). Семінар у Києві

25–27 травня 2018 р. в Києві відбулася перша частина освітнього курсу УЦВІГ для молодих дослідників Голокосту та культури пам'яті про злочини тоталітарних режимів. Програма курсу складалася з лекцій, інтерактивних занять, обговорень і відвідин місць пам'яті. Нині тривають дистанційний процес і підготовка до відвідин Будинку Ванзейської конференції та меморіальних місць Берліна. Пропонуємо вашій увазі відгуки учасників семінару.

***

Наприкінці травня відбулася перша частина щорічного освітнього курсу для молодих науковців, під час якого учасники мають нагоду порівняти культури пам'яті про тоталітарні режими в Україні та Німеччині. Наша перша зустріч була в Києві, влітку для групи заплановано дистанційну роботу і врешті в першій половині вересня ми збираємося відвідати Будинок Ванзейської конференції у Берліні.

Лекція Анатолія Подольського

Насамперед ми намагалися підготувати для київського семінару сильну та добре систематизовану теоретичну складову. Лекції Анатолія Подольського та інтерактивні заняття, які підготували ми з Віталієм Бобровим, були розраховані на те, щоби ознайомити учасників з останніми історіографічними розробками, а також надати нам усім можливість «говорити однією мовою». Щороку ми відбираємо заявників із різних галузей гуманітарного знання – 2018-го це історики, філософи, юристи, музейні працівники з різних регіонів, – у яких можуть бути різні меморіальні практики, різний рівень знань із теми, тим ціннішими є спільна робота та обмін досвідом.

Заняття проводить Михайло Тяглий

Цьогорічна програма київського семінару була також і певним чином експериментальною. У попередні роки учасники зазвичай більше спостерігали та слухали. Під час поїздок до Музею участі України у Другій світовій війні та інших місць пам'яті ми залучали місцевих екскурсоводів, адже екскурсія – це частина наративу, який пропонує своїм відвідувачам кожен меморіал або музей. Цього разу ми запропонували учасникам стати активними польовими дослідниками. До відвідин Бабиного Яру та Биківні, найзнаковіших місць пам'яті про нацистський і радянський тоталітарні режими, групу поділили на менші частини, й кожна дістала свою ділянку території, на якій мала провести дослідження. Учасники самостійно визначали функції місця, причини, з яких їх відвідують або оминають місцеві жителі й туристи, як вони взаємодіють із пам'ятниками. Позаяк групи зібрали зовсім різну інформацію, підсумкова дискусія щодо особливостей місць пам'яті в Україні була дуже жвавою та плідною.

Вдало доповнила нашу програму публічна лекція Алєксєя Юрчака. У травні в Києві відбулася низка заходів, присвячених пам'яті про події 1968 р. у Європі, організована Центром візуальної культури. У рамках цього проекту американський антрополог російського походження Алєксєй Юрчак представив свою дослідницьку тему «Тіло Леніна: між біохімією та мистецтвом». Ця лекція дала змогу учасникам подивитися на проблему збереження та зберігання пам'яті про тоталітаризм із нового ракурсу і розширила розуміння понять «пам'ятник» і «місце пам'яті».

Насамкінець хочу висловити подяку колегам, із якими разом вдалося скласти та реалізувати таку вдалу програму, а також учасникам, які активно працювали та ділилися знаннями і спостереженнями.

Світлана Осіпчук, кандидат історичних наук,
викладачка Національного технічного університету
«Київський політехнічний інститут», координаторка проектів
Українського центру вивчення історії Голокосту, м. Київ

***

Український центр вивчення історії Голокосту у співпраці з освітнім і меморіальним комплексом «Будинок Ванзейської конференції» за доброю традицією розпочав проведення першої частини освітнього курсу для молодих науковців і студентів, які цікавляться такими темами, як історія Голокосту в Україні та Європі, політика пам'яті, меморіалізація жертв геноциду тощо. Вступний семінар відбувся у Пущі-Водиці під Києвом 25–27 травня 2018 р. 14 учасників із різних регіонів України активно співпрацювали між собою, у групах та взаємодіяли з лекторами. Програма семінару була насиченою і передбачала гармонійне поєднання теоретичної і практичної частин. Лекторами були Анатолій Подольський, Надія Уфімцева та Михайло Тяглий. Зокрема, Анатолій Подольський висвітлив періодизацію Голокосту та охарактеризував особливості антиєврейської пропаганди, а також надав слухачам широкий історіографічний опис теми. Надія Уфімцева виступила з лекцією «Жінки нацистської Німеччини та Голокост», у якій на прикладі життя та діяльності трьох жінок, прихильниць Третього райху, змальовувано повсякденність Голокосту. Михайло Тяглий зосередив свій виступ на більш матеріалізованій частині теми, він говорив про монументальну пам'ять про Голокост у регіональній Україні на прикладі Житомирської області. Слухачі курсу не відпускали лекторів без обговорення та активно ставили запитання, додаючи свої коментарі. Крім того, організатори семінару запланували ще одну лекцію на тему «Тіло Леніна між біохімією та мистецтвом», що відбулася в Києві в Будинку кіно. Доповідач Алєксєй Юрчак, професор з Америки, який має російське походження, зосередився на розповіді про процеси, які відбуваються безпосередньо з тілом Леніна під час взаємодії з хімічними речовинами, після анатомічних процедур, та як це вписується в політичне середовище минулого й сучасного.

Заняття проводить Надія Уфімцева

Команда організаторів семінару, яку також представляли Світлана Осіпчук і Віталій Бобров, не лише постійно створювала атмосферу академічну, дослідницьку, наукову, а й дбала про комунікацію між учасниками семінару, застосовуючи різноманітні методики та інтерактивні заходи. Учасники працювали як у парах, так і в групах.

Під час відвідування національно-меморіальних заповідників «Бабин Яр» і «Биківнянські могили» учасникам запропонували досліджувати пам'ятники самостійно. Вони на місці оглядали територію, її стан, доступність, мали фіксувати форми взаємодії відвідувачів із цими місцями пам'яті. Особливістю цих «польових досліджень» було те, що учасники семінару отримали корисний досвід спілкування з відвідувачами заповідників, розпитуючи їх про місця пам'яті та значення цих міст для них.

Програма семінару передбачала також перегляд документального фільму «У пошуках пам'яті», після чого учасники мали можливість висловити свою думку з питання меморіалізації, культури пам'яті та обговорити етику та поведінку відвідувачів у Бабиному Яру та на Биківнянських могилах.

Чільне місце в роботі семінару займало представлення дослідницьких інтересів і творчої діяльності учасників проекту, яке виявилося корисною опцією для більшої комунікації та ознайомлення аудиторії з науковими інтересами кожного учасника.

Вступний навчальний семінар закінчився, учасники роз'їхалися по домівках з низкою знань, думок, питань і домашніми завданнями, результатами яких вони будуть ділитися вже у вересні під час наступної частини семінару, яка відбудеться у Берліні.

Світлана Телуха, кандидат історичних наук,
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

***

В останні травневі дні мені пощастило брати участь у першій частині освітнього курсу «Геноцид євреїв Європи: історична перспектива та підходи до вивчення». Найбільше мене вразило відвідування національних історико-меморіальних заповідників «Бабин Яр» і «Биківнянські могили» та заняття-практикуми, під час яких у нас була можливість оцінити їхні функції як громадського місця та місця пам'яті, зафіксувати форми взаємодії перехожих із місцем і простором. Після цих занять відбулася жвава та плідна дискусія щодо функцій цих місць пам'яті, можливих варіантів їхньої інкорпорації у міський простір. Ця дискусія змусила мене замислитися над різними запитаннями: «Як виробити повагу до місця пам'яті серед відвідувачів Бабиного Яру?», «Чи має бути більше відвідувачів на Биківнянських могилах?». Пошук відповідей виявився дуже складним, і, мені здається, він триває дотепер.

Дуже цікавими й корисними були лекції щодо періодизації Голокосту, особливостей антиєврейської пропаганди, жінок нацистської Німеччини. Лекції та їхнє обговорення учасниками дали змогу відповісти на низку запитань, які мене цікавили. Проте це настільки глибока й важлива тема, що в голові ще дуже багато незрозумілого, над чим, я впевнена, буде можливість поміркувати у найближчому майбутньому.

Світлана Нижнікова, кандидат історичних наук,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

***

Участь у навчальному семінарі відкрила для мене значущу проблему нашого суспільства – «стирання» місць пам'яті в урбанізованому просторі. Цьому сприяло дослідження локації меморіального комплексу «Бабин Яр» і зокрема місця розстрілу хворих психіатричної лікарні імені Павлова. На тій території встановлено меморіальні знаки, проте люди мало знають про ті події. Як правило, «в темі» були співробітники лікарні або люди старшого віку. Однак молодь використовує простір меморіалу як зону відпочинку, особливо в центральній його частині. Потрібно звернути увагу й на ту обставину, що значна територія є «дикою», частково засміченою.

Власне відбувається урбанізація простору, проте з нівелюванням цільового призначення меморіального комплексу. Його оформлення здійснено фрагментарно, є «потойбічні» місця-пустки. Тому важливо комплексно влаштувати його ландшафт, заснувати просвітницький центр. Адже це не лише поховання, а й місце вбивств. Суспільство має бути поінформоване й розуміти цінність людського життя незалежно від віросповідання, походження, стану здоров'я.

Моя головна теза: «Кладовище має залишатися кладовищем, а парк – парком!».

Цілком іншим настроєм сповнений меморіальний комплексі у Биківні. Це насправді місце пам'яті! Люди, які тут перебували, шукали своїх родичів, співчували втратам України і Польщі... Він доповнений і просвітницьким центром, тут працює гід, на відміну від Бабиного Яру.

У цьому місці поєднані дві пам'яті про втрати двох народів, що свідчить про солідарність держав.

Ольга Середа, PhD,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

***

Якщо певна тема стає проблемою, це означає, що ми перебуваємо на межі її зникнення. Саме так сьогодні відбувається із темою історичної пам'яті. Парадокс, але, вдосконалюючи засоби збереження інформації, ми дедалі менше пам'ятаємо. Тому що збереження – це ще не пам'ять. Для останньої необхідна рішучість щодо пам'ятання того, що вислизає від пакування в інформаційні блоки. Мовчання. Крик. Свідчення про те, чого ніколи б не мало трапитися. Тих, хто ніколи не мав би говорити.

За фасадом позірного комфорту офіційних балачок і повсякденної суєти завжди приховуються монстри. Щодо них зазвичай панує дивовижний у своїй ницості конформізм: навіщо ворушити минуле? Що це дасть? Хіба мало зла в теперішньому? Навіщо звалювати на себе ношу того, за що ти не відповідаєш? Скільки можна теревенити про Голокост, Голодомор (до речі, а це різні поняття?). Адже вже все сказано, всі пам'ятники поставлено, книги написано, урочисті промови виголошено, катів затавровано, а жертви увічнено?

Саме такі запитання виникали в мене під час пошуку місць пам'яті на території психіатричної лікарні біля Бабиного яру та в Биківнянському лісі. Дивно, що ці місця ми знайшли, як і людей, які добре обізнані з тим, що відбувалось на цій території в роки Другої світової війни. Праведний і трохи напускний гнів, мовляв, наші люди історично безграмотні, швидко зійшов нанівець. Однак пам'яті я не побачив. Я побачив небажання ворушити минуле. Минуле, яке спокійно приховувалось у смітті та слідах нещодавнього пікніка біля місця, де нацисти у вересні 1941 р. розстріляли 732 пацієнти психлікарні. Виявилось, що поінформованість як мінімум аж ніяк не суперечить історичній амнезії та байдужості.

Я не знаю, як відповісти на запитання, поставлені уявним пересічним громадянином мені, людині, яка зробила травматичні події минулого своїм фахом, своєю пристрастю. Але я знаю одне: хтось має свідчити за тих, хто не здатен цього зробити.

Адже як тільки ти відокремлюєш минуле від свого теперішнього, перемагає зло.

Як тільки ти придушуєш у собі почуття відповідальності, перекладаючи його на іншого, зло тріумфує.

Як тільки ти змішуєш все в одну купу, придатну для швидкого споживання, релятивізуєш абсолютні речі, як-от добро і зло, істина і хиба, хитромудро сповіщаючи, що «не все так однозначно», ти віддаєш себе у владу ще одного адольфа айхмана, який уже зручно розмістився на даху твого будинку і готовий почати новий процес проти тебе.

Хтось має називати речі своїми іменами, а не ховатись боягузливо за евфемізмами безпам'ятства. Хтось повинен берегти голоси свідків. Навіть якщо вони мовчать. Особливо якщо вони мовчать.

Олександр Воронюк, кандидат філософських наук,
КВНЗ «Житомирський базовий фармацевтичний коледж»

***

На мою думку, те, що має бути консолідуючим фактором національної ідентичності, ще не дістало належного відображення в українській політиці пам'яті. Можу навести показові приклади щодо прогалин у роботі Інституту національної пам'яті. Люди засмагають на території національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», що став у масовому розумінні парком відпочинку, і на території меморіального

комплексу «Биківнянські могили», що не є широковідомим поза академічним середовищем, проте є не менш важливим за історичним значенням. Авжеж, тут не можна відкидати питання урбаністичного простору, тобто те, наскільки місце пам'яті залучено або виокремлено з міського середовища, адже це впливає безпосередньо на процес взаємодії з відвідувачем. Однак це не має впливати на формування та реалізацію меморіального законодавства країни.

Лакуни, що були окреслені під час дискусій, дали мені змогу подивитись на меморіальні місця Києва з іншого боку і заглибитися у ширший, міждисциплінарний аспект вивчення складної історії. Наскільки гостро постає проблема міжетнічного співіснування, настільки ж важливою є необхідність вдосконалення дидактичного наративу, не тільки як риторичної фігури, але, насамперед, як заклику до дій. Тобто завжди треба мати на увазі важливість упровадження новочасних форм організації навчання у музеях або при меморіалах. Бо це є, на мою думку, підставовим елементом комеморацій-них практик.

Тим не менше, не можу не радіти щодо пожвавлення наукових досліджень у цій царині. Чим більше створюється освітніх курсів такого характеру, із таким розмаїттям наукових інтересів учасників і насиченим навчальним процесом, тим сильніше це спонукає до дискусії та пошуків шляхів до розв'язання проблеми.

Катерина Пермігіна,
Львівська національна академія мистецтв

***

Перш за все, маю вже вкотре висловити слова вдячності організаторам за чудово розроблений і ще краще реалізований освітній семінар. Приємно усвідомлювати, що куратори та ідейні натхненники цього заходу є фанатами своєї справи й справді глибоко переймаються тією проблематикою, яку мають на меті подати аудиторії. Адже в цьому і полягає відмінність митця-дослідника, який закоханий у свою справу, від ремісника, який її робити просто змушений. Тому спілкування з організаторами програми (Анатолієм Подольським, Світланою Осіпчук та іншими кураторами) лишило лише приємні враження. Учасники програми були цікаві тим, що мають різні професійні та життєві інтереси, і саме тому обмін досвідом і враженнями може бути найбільш ефективним.

Сам освітній семінар, на моє глибоке переконання, виконав те важливе завдання, яке на нього покладали організатори. Адже особисто я питань у контексті теми дослідження історії Голокосту тепер маю набагато більше, ніж до участі у ньому. А якщо освітній захід спонукає до наукових пошуків і ставить перед дослідником питання, які неодмінно потребують дослідження, то це свідчить про його беззаперечний успіх і ефективність.

Мене найбільше зацікавило питання щодо меморіалізації місць пам'яті, позаяк будь-який пам'ятник, пам'ятний знак або меморіал є носієм вербальної або невербальної (символічної) інформації і по суті певним аналогом храмового комплексу з усіма його атрибутами. Кожна його деталь є надзвичайно важливою і має певний вкладений у неї сенс. Крім того, для мене, як дослідника, до сфери наукових зацікавлень якого належать переважно події Другої світової війни, тема дослідження місць страт і поховань жертв воєн, політичних та етнічних репресій є надзвичайно актуальною.

Дуже приємним моментом освітнього семінару була дискусія, адже саме під час полеміки народжується істина, і без неї неможлива наука. Тому ще раз висловлюю подяку всім організаторам цієї чудової освітньої програми і сподіваюсь, що наступного разу на дискусію буде відведено трошки більше часу.

Богдан Скопненко, кандидат історичних наук,
Національний музей історії України

***

Мені сподобалась і програма семінару, і її реалізація. Хоч два з половиною дні – це справді дуже мало. Лекції були цікаві, однак найбільше сподобалось те, що більшість занять були практичного характеру, була групова праця, що важко зробити вдома. Були добре продумані завдання для відвідування місць пам'яті, тому цей захід був цікавим і не поверховим, хоча на обговорення тут уже трохи забракло часу.

Хороша ідея – шукати літературу для рідера, це допоможе всім залишатись у тонусі й шукати щось для власного дослідження або те, що може бути корисним для всіх.

Рената Кульчицька,
Graduate School for Social Research at the Polish Academy of Sciences

***

Отримала багато інформації, що допоможе у майбутніх дослідженнях, і неоціненний досвід, який стане у пригоді під час подальшого ознайомлення з проблемами Голокосту та вивчення правових аспектів, що є дуже важливим. А нові знайомства і друзі, звісно, стануть назавжди частинкою мого життя.

Іванна Комасюк,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ПРОЕКТ «ЗАХИСТИМО ПАМ'ЯТЬ»

ПОГЛИБЛЕНИЙ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ СЕМІНАР ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ

(Житомир, 11–13 травня 2018 р.)

Сьомий рік триває в Україні проект «Захистимо пам'ять», який проводять Український центр вивчення історії Голокосту та Фонд «Меморіал пам'яті вбитих євреїв Європи» за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини та сприяння Міністерства освіти і науки України. Після Львівщини, Рівненщини, Волині та Вінниччини у поточному році головні події проекту перемістилися у Житомирську область. В обласному центрі на перший поглиблений навчально-методичний семінар зібралися вчителі шкіл Житомирщини.

На кожному новому етапі проекту робота зі збереження пам'яті про загиблих євреїв України набуває нового розвитку, адже участь у роботі беруть активні вчителі-учасники з попередніх етапів проекту, які радо діляться досвідом із колегами.

Учасники семінару в гімназії «Ор Авнер»

Під час екскурсії

Робота семінару розпочалася зі знайомства учасників, які розповідали про те, чого вони очікують від цієї зустрічі і що можуть запропонувати для роботи в проекті, чим можуть поділитися. Було висловлено бажання дізнатися більше про проект і познайомитися з новими людьми, їхнім досвідом. Велику зацікавленість викликали питання єврейської історії та культури. Учасники прагнули до пошуку інформації про рідний край, спільне життя українців і євреїв на теренах Житомирщини. Водночас вчителі висловили бажання працювати в проекті, були готові запропонувати свій досвід досліджень, пошуку інформації, організації роботи шкільних музеїв, участі у дослідницьких проектах.

Організатори семінару Анатолій Подольський, Віталій Бобров і Ольга Педан-Слєпухіна розповіли про особливості, здобутки і виклики попереднього етапу проекту. Представник Фонду «Меморіал пам'яті вбитих євреїв Європи» Олександра Вроблевська повідомила учасникам про прогрес у створенні меморіалів і про плани оформлення місць пам'яті на території Вінниччини та Житомирщини, наголосивши, як важливо залучати представників української влади, суспільства, місцевих громад до політики збереження історичної пам'яті. Адже спонсорська допомога з закордону надходить, однак важливо, щоб в українському суспільстві знаходилися людські й матеріальні ресурси для формування і втілення політики пам'яті на державному рівні.

У програмі семінару були важливі теоретичні лекції, практичні заняття і дискусії, спрямовані на підготовку нових учасників до продуктивної роботи у проекті. Співробітниця Українського центру вивчення історії Голокосту Надія Уфімцева зібрала запитання від учасників і розповіла про особливості єврейської культури і традицій на теренах України. Доктор Анатолій Подольський провів дискусію про українсько-єврейські взаємини, стереотипні уявлення та наукові дослідження з цього питання. Було приділено багато уваги проектним технологіям, особливостям організації проектної діяльності учнів із теми Голокосту.

Окрім загальних розвивальних тем, велику увагу було приділено презентаціям нових методичних розробок і видань Центру про пам'ять про Голокост і жертви Другої світової війни: «Роми: міфи та факти. Навчально-методичний посібник для вчителя з протидії ромофобії» та «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії». Під час практичних занять було презентовано різноманітні методики роботи з візуальними й текстовими матеріалами, які можуть стати у пригоді вчителям для роботи з учнями. Учителі одержали міні-бібліотеку видань Українського центру вивчення історії Голокосту, яка стане опорною базою для поглиблення знань про єврейську історію, культуру, трагедію Катастрофи, надасть теоретичну і методичну допомогу учасникам проекту.

Цікавими акцентами семінару стали екскурсії. Знавець місцевої єврейської історії Наталія Рудницька провела учасників семінару по єврейських місцях Житомира, пам'ятних місцях масового знищення єврейського населення міста. Дуже повчальною і пізнавальною була екскурсія до єврей-

Практичні заняття

Молитовна зала гімназії «Ор Авнер»

ської приватної гімназії «Ор Авнер». Директор закладу, учитель-методист, відмінник освіти Анна Аркадіївна Степанська розповіла про роботу гімназії та навчальні досягнення вихованців, показала гостям музей пам'яті Голокосту, люб'язно надала учасникам семінару навчальні приміщення, комп'ютерний кабінет для продовження роботи семінару.

Уже традиційною частиною семінару стали перегляд і обговорення фільмів. Логічним завершенням екскурсії був документальний фільм «Житомир: звичайна єврейська історія». Оригінально представлено тему Голокосту у короткометражному авторському фільмі Костянтина Фама «Черевички» («Туфельки»), який став лауреатом Міжнародного кінофестивалю в Монако 2013 р. Тут історію розповідають черевички, які пройшли шлях від вітрини модного магазину до Аушвіцу.

Завершувався семінар загальним обговоренням планів на 2018 р. Попереду літо, пора, коли є більше часу подумати про вибір тем досліджень. Серед висловлених ідей було створення книжок-путівників, карт із позначеними місцями пам'яті, інформаційних стендів, екскурсійних маршрутів, фотоальбомів і збірок родинних історій, облаштування міського простору, музеїв. Учителі й учні матимуть час, щоб обміркувати усі деталі своїх задумів, оформити заявки на участь у проекті і продумати запитання, які можна буде поставити в серпні на наступному навчальному семінарі.

Ольга Педан-Слєпухіна, співкоординаторка проекту «Захистимо пам'ять», м. Львів

ЯК НА ВІННИЧИНІ ТА ЖИТОМИРЩИНІ ПАМ'ЯТАЮТЬ ПРО ГОЛОКОСТ?

У рамках проекту «Захистимо пам'ять», що його виконує у Вінницькій та Житомирській областях УЦВІГ у співпраці та за підтримки Фонду «Меморіал пам'яті вбитих євреїв Європи» (Берлін), 5–12 і 14–21 травня було проведено науково-методичні семінари «Мікроісторія, усноісторичні дослідження та пам'ять про Голокост».

У 2019 р. у населених пунктах проекту «Захистимо пам'ять» заплановано відкриття меморіалів на місцях масової загибелі єврейського населення під час Другої світової війни. Зрозуміло, що ці події докорінним чином змінять картину пам'яті про Голокост у цих місцевостях. Археологи перед забудовою історичної ділянки дістають можливість розкопати й зафіксувати матеріальну спадщину минулих епох, і так само учасники цих польових експедицій із диктофонами впродовж кількох днів відвідували місцини проекту, аби отримати відповіді на такі запитання: як на Вінниччині та Житомирщині у тих селах і містечках, де напередодні війни та окупації євреї подеколи становили чи не половину від загальної кількості населення, сьогодні уявляють роль, місце і внесок євреїв до місцевої історії? ким було це єврейське населення та як його згадують? що і чому відбулося з євреями? чи потрібно пам'ятати про їхнє життя та загибель, і якщо так – то як саме?

Рушійною силою експедицій були студенти та аспіранти провідних вищих навчальних закладів обох областей – Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського та Житомирського державного університету імені І. Франка, по 15 учасників із кожної установи. Власне польовій фазі семінарів передували два дні теоретичних занять і практикумів у кожному з університетів, упродовж яких учасники отримували історичні знання з історії місцевих єврейських громад і Голокосту у цих регіонах (директор УЦВІГ, кандидат історичних наук А. Подольський; науковий співробітник УЦВІГ М. Тяглий; доцент ЖДУ, кандидат історичних наук Н. Рудницька). Головну роботу із ознайомлення учасників з концепціями історичної пам'яті та теорією і методикою усноісторичних досліджень провели колеги-фахівці – співробітник «Меморіалу пам'яті вбитих євреїв Європи» О. Вроблевська, співробітник Центру міської історії у Львові, кандидат історичних наук І. Склокіна, докторант Польської академії наук у Варшаві, кандидат історичних наук А. Марченко). Саме ця важлива теоретично-методична складова дала змогу упродовж наступних п'яти днів учасникам школи, «озброєним» диктофонами, у мікрогрупах по три особи розшукувати на місцях інформантів і записувати їхні розповіді про події більш ніж 70-річної давнини та сучасні уявлення про них.

Отже, проведені школи мали кілька цілей. Одна з них – назвемо її науковою – полягала у створенні нових колекцій джерел, що за подальшої роботи з ними допоможуть пролити світло на стан пам'яті про Голокост на «мікрорівні» – тобто на рівні окремих громад та невеликих населених пунктів. Інша – освітньо-педагогічна – мала на увазі залучення студентів обласних навчальних закладів вищої освіти до вивчення темати-

Співробітник Фонду «Меморіал пам'яті вбитих євреїв Європи» О. Вроблевська проводить заняття про теорію колективної пам'яті

Учасники семінарів – студенти університетів Вінниці та Житомира

ки історії Голокосту, яка часто-густо у сьогоднішній навчальній програмі, за спостереженнями фахівців, залишається значною мірою «екстерналізованою» (тобто такою, що виглядає як щось далеке, що було деінде, а не поруч з нами і не в «нашій» історії). Плідна й тісна робота з очевидцями Голокосту, яких сьогодні ще можна знайти, руйнує цю ізольованість та сприяє баченню цієї теми як актуальної наукової проблематики.

Безсумнівно, обидва завдання виконати вдалося, адже учасники семінарів записали близько 90 годин польового матеріалу, значну частину яких становили розповіді очевидців, а решту – розповіді про їхні уявлення про Голокост представників наступних поколінь. Проект на цьому не закінчено – значна частина учасників польового етапу зголосилися взяти участь у наступному, тобто транскрибуванні записаних інтерв'ю та їхній первинній обробці. Є підстави розраховувати на те, що зібраний матеріал у подальшому буде використано як ґрунтовну джерельну базу для досліджень про історію Голокосту та пам'яті про нього в сучасному українському суспільстві.

Михайло Тяглий,
науковий співробітник УЦВІГ

«PROTECTING MEMORY – ERINNERUNG BEWAHREN – ЗАХИСТИМО ПАМ'ЯТЬ»

Звіт партнерам проекту

Шановні читачі! Маємо можливість у цьому числі бюлетеня «Уроки Голокосту» опублікувати лист-звіт про меморіальну наукову та педагогічну діяльність у рамках проекту «Захистимо пам'ять» у поточному році. Звіт підготували наші колеги з Фонду «Меморіал пам'яті вбитих євреїв Європи» (Берлін)

Вельмишановні пані та панове!

У цьому листі ми хочемо проінформувати вас щодо актуального стану проекту «Захистимо пам'ять», метою якого є перетворення занедбаних і забутих місць масових розстрілів євреїв і ромів в Україні на гідні місця пам'яті та інформації.

Будівельний та адміністративний захист масових поховань

Перед початком будівельних робіт слід вирішити важливі адміністративні питання. Серед них особливе місце посідає зміна цільового призначення землі, відведення земельних ділянок у комунальну власність громад, а також підготовка попереднього кошторису витрат та проектної документації для будівництва.

Адміністративна реформа, а також те, що ділянки частково перебувають у приватній власності, ускладнили процес відведення і привели до того, що він триває довше, ніж було заплановано. Два українські архітектори подали нам ескізи архітектурного облаштування місць проекту. У своїх роботах вони зосередили увагу на тому, щоб урахувати довколишній ландшафт і вже наявні пам'ятні елементи у новому концепті. Ці ескізи було обговорено з партнерами проекту, зокрема з представниками Комітету у справах збереження єврейських цвинтарів у Європі та місцевими адміністраціями. Оскільки не вдалося точно визначити місце знаходження поховання ромів в областях проекту, було прийнято рішення встановити інформаційні стели в усіх трьох місцях, де згідно з історичними документами відбувалися розстріли ромів. Мова йде про такі населені пункти в Житомирській області: Іванопіль, Дівошин і Калинівка (раніше Голиші). Уже є дозволи на встановлення інформаційних стел в Іванополі та Дівошині. При цьому ми тісно співпрацюємо з українськими ромськими організаціями та місцевими адміністраціями.

Історична та педагогічна робота

Написи на пам'ятних знаках слід затвердити перед початком будівельних робіт. Українські партнери передали їх до Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті учасників антитерористичної операції, жертв війни та політичних репресій. Тексти, які заплановано розмістити на інформаційних стелах, буде перекладено українською мовою та івритом і подано до місцевих адміністрацій на затвердження. Історик проекту Рей Брендон написав есеї з вичерпною інформацією про місця проекту, де висвітлив передвоєнну історію цих містечок і єврейських громад, перебіг Голокосту, а також післявоєнні події. Ці есеї, перекладені українською мовою, використовує в педагогічній роботі Український центр вивчення історії Голокосту.

11–13 травня 2018 р. відбувся семінар для вчителів із регіонів проекту. Учасники дізналися багато нових аспектів про Голокост, єврейську культуру і традиції, вони ознайомилися з єврейською спадщиною Житомира. Новою складовою педагогічної програми стало інформування про геноцид ромів і полеміка щодо упереджень стосовно них, що у зв'язку з останніми подіями в Україні – три погроми проти сімей ромів – має особливе значення. Упродовж наступних місяців учителі разом з учнями розроблятимуть власні проекти з місцевої історії єврейських громад, а восени цього року втілюватимуть їх у життя.

Проект з усної історії за участі студентів

Новим аспектом педагогічної та історичної роботи у травні став проект з усної історії за участі студентів університетів Житомира та Вінниці. Мета цього проекту полягала у дослідженні колективної пам'яті та значення Голокосту для місцевих громад. У проекті взяли участь 15 студентів із Вінницької і 16 студентів із Житомирської областей. Після ввідних семінарів з історії Голокосту, теорії та практики усної історії, постійних упереджень щодо євреїв студенти відвідали місця проекту. Поділившись на групи, вони опитували місцевих жителів. Особливо інформативними та разючими студенти вважали зустрічі з очевидцями подій. Під керівництвом Українського центру вивчення історії Голокосту результати цих інтерв'ю буде проаналізовано та підготовлено для використання в подальшій педагогічній та історичній роботі за рамками проекту.

Проект у Бердичеві

З 11 по 14 березня 2018 р. Фонд «Меморіал пам'яті вбитих євреїв Європи» приймав делегацію із Бердичева. У рамках проекту «Захистимо пам'ять» було заплановано встановити

Делегація з Бердичева під час відвідин Бундестагу, 11 березня 2018 р.

В Інформаційному центрі Уве Ноймеркер обговорив з українською делегацією втілення проекту в Бердичеві

Вчителі під час відвідин гімназії «Ор Авнер» в Житомирі, 13 травня 2018 р.

Студенти з Вінниці біля масового поховання у Самгородку, травень 2018 р.

Студенти з Житомира під час інтерв'ю з очевидицею подій, травень 2018 р.

Учні під час прибирання пам'ятного місця в Бахові, травень 2018 р.

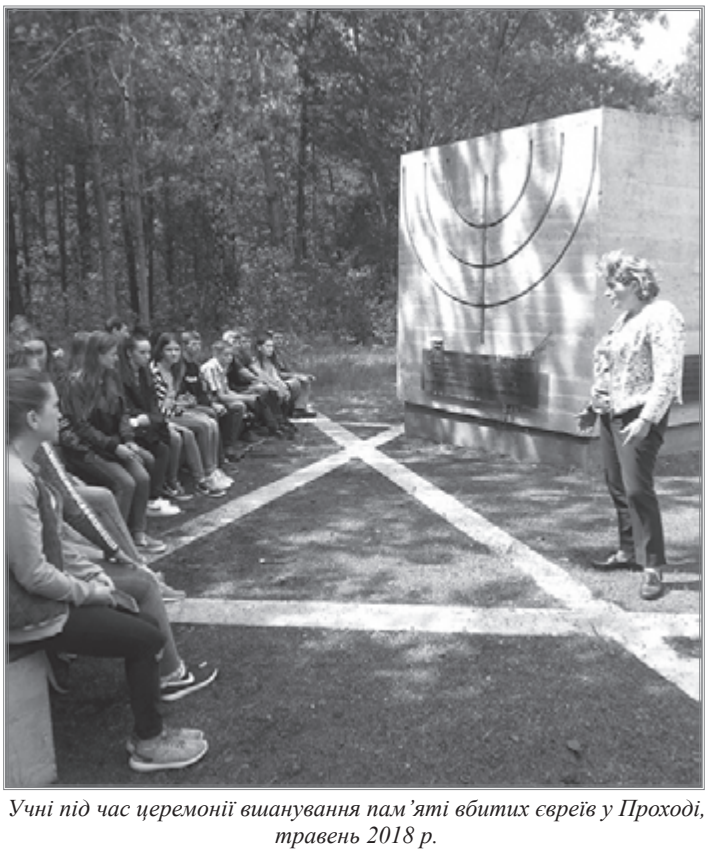

Учні під час церемонії вшанування пам'яті вбитих євреїв у Проході, травень 2018 р.

п'ять тримовних (українська, англійська, іврит) інформаційних стел з єврейської історії, які мали доповнити вже наявні меморіальні обеліски в центрі міста. Проект реалізується за тісної співпраці Фонду та українських партнерів. Василь Мазур, мер міста Бердичева, запевнив Уве Ноймеркера у цілковитій підтримці з його боку та підкреслив значення проекту для міста.

Історія заснування, довготривалі й суперечливі дискусії, що передували виникненню Фонду та місць пам'яті для жертв різних груп, робота Фонду, а також проект «Захистимо пам'ять» вразили українських партнерів. Відвідавши Центр інформації, Інформаційний центр «Топографія терору», Єврейський музей, Музей-меморіал Заксенгаузен, українські гості ознайомилися з німецькою культурою пам'яті.

Пілотні місця проекту

Догляд за пілотними місцями проекту ми й надалі розглядаємо як важливе завдання, яке ми виконуємо в рамках проекту. Навесні місцеві школи прибирали ці місця і проводили церемонії пам'яті. Кошти, які на це витратили місцеві громади, було відшкодовано. Однак наш досвід доводить, що подальший догляд за цими місцями потребує координування та довгострокового розв'язання проблеми.

Громадська робота

26 червня 2018 р. у Берліні відбудеться захід на тему «Забуті жертви націонал-соціалізму – як пам'ятати?», на якому буде представлено проект та ініціативу «Пам'ятне місце жертвам політики націонал-соціалістів». З берлінськими студентами та іншими зацікавленими особами заплановано дискусію щодо концепції сучасної культури пам'яті.

З січня 2018 р. наш веб-сайт https://www.erinnerungbewahren.de/ відвідали 19 700 разів. З перебігом проекту ви можете також ознайомитися на нашій сторінці в соціальній мережі Facebook: https://www.facebook.com/Erinnerung-bewahren-%-1017460108396660/.

Божена Козакевич,
асистентка проекту «Захистимо пам'ять», Берлін

ПРОЕКТ «БАБИН ЯР: ПАМ'ЯТЬ НА ТЛІ ІСТОРІЇ»

На початку 2018 р. вийшов друком путівник для вчителя «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії». Це збірник навчально-методичних розробок шкільних занять, який створили освітяни для освітян на основі віртуальної виставки «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» і документального фільму «Бабин Яр у пошуках пам'яті». Учасники робочої групи змогли укласти та апробувати різноманітні матеріали з метою допомогти колегам розкривати питання пам'яті про минуле, обговорювати з учнями місце Бабин Яр у різні часи та за різної влади, поєднувати загальну та локальну історії, визначати важливість та особливості місць пам'яті для учнів у сучасному контексті тощо.

Починаючи з березня 2018 р. перед авторами–учасниками робочої групи проекту стояли два нові амбітні завдання: презентувати путівник колегам і перетворити звичайну паперову копію на повноцінний інтерактивний онлайн-ресурс.

У квітні–травні пройшли одноденні презентації путівника для вчителів історії та заступників із виховної роботи шкіл Шевченківського району міста Києва у співпраці з Управлінням освіти Шевченківської районної в місті Києві державної адміністрації та гімназією Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, яка обидва дні приймала учасників. Крім того, було проведено презентації скороченого формату для освітян з усієї України під час щорічних заходів Українського центру вивчення історії Голокосту. У форматі тренінгу та обговорення з путівником ознайомилися майже 100 колег, а незабаром заплановано кілька місцевих презентацій. Важливо, що колеги–учасники заходів високо оцінюють перші результати проекту і бачать можливості для застосування матеріалів у їхній професійній діяльності.

Учасники семінару в гімназії НПУ імені М. П. Драгоманова

Крім того, робоча група проекту нині заглибилася у тематичне розширення матеріалів і перетворення збірника на інтерактивний онлайн-ресурс. Щодо змістовних новинок, то цього року планують більше уваги приділити матеріалам для середнього і молодшого шкільного віку, заняттям, розрахованим на різні предмети (наприклад, мова, література або образотворче мистецтво), та глибшій інтеграції фільму як ресурсу. Головною ж новинкою буде те, що у процесі технічного перетворення путівника на інтерактивний ресурс авторами матеріалів зможуть стати усі зацікавлені особи. Тобто кожен користувач зможе укладати матеріали для себе та інших колег онлайн, використовувати сучасні методики, обмінюватися досвідом, створюючи майданчик і засіб для обговорення дуже складних, але дуже важливих для сьогоднішнього суспільства питань. Запуск такої версії путівника заплановано на листопад–грудень 2018 р., а поки що усі охочі можуть ознайомитися з матеріалами першої публікації на сайті УЦВІГ, а віртуальною версією виставки – за адресою http://memory.kby.kiev.ua.

Проект «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» здійснюється Громадським комітетом для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, Українським центром вивчення історії Голокосту, Музеєм історії міста Києва у співпраці та за підтримки Українського інституту національної пам'яті, за підтримки Благодійної ініціативи «Українсько-єврейська зустріч» (Канада).

Матеріал УЦВІГ

СПОГАДИ

ЄВРЕЇ ЗБАРАЖА: 75 РОКІВ ВІД ДНЯ ЗНИЩЕННЯ...

Цього року 8 червня минає 75 років від дня знищення єврейського гетто у Збаражі. Цій великій трагедії маленького міста передувала низка подій, що склали трагічну мозаїку із людських доль і життів.

Важливо збагнути, що за кожною датою, за кожним фактом стоїть доля конкретної людини. Останніми роками вдалося відшукати уривки спогадів Марка Шмаюка, Іцхака Лілєна, Фані Шраґе та інших, які пережили Голокост у Збаражі. Трагедію єврейства нашого міста також широко описала у своїх оповіданнях відома письменниця Іда Фінк, котра тут народилась.

22 червня 1941 р. розпочалася німецько-російська війна. А на початку липня до Збаража вступили передові частини нацистської армії, що своєю чергою спричинило перші погроми та перші жертви серед єврейського населення міста.

Під час Другої світової війни єврейське населення Збаража зросло до 5 тисяч осіб, оскільки сюди прибули втікачі із Західної Польщі, а також були звезені євреї зі Скалата, Гримайлова і Підволочиська[1].

Окупація України принесла з собою величезні зміни, що, водночас, стали трагедією українського єврейства. На Західній Україні німці одразу застосовували дискримінаційні заходи супроти євреїв, створюючи гетто і примушуючи носити відповідні позначки[2]. Збараж не став винятком.

Нищенням євреїв у Збаражі керував нацист Герман Мюллер, комендант гестапо у Тернополі[3]. **Зі спогадів Марка Шмаюка:** «*У Збаражі гестапо не було, накази ішли з Тернополя. Місцеві поліцаї не давали спокою, були набагато гірші, аніж німці. Вони постійно їздили до гестапо у Тернопіль, і саме вони спричинилися до того, що вже наприкінці липня 1941 року було запроваджено знаки ганьби. Збаразькі євреї вже з перших днів перебування німців у місті були змушені виконувати найгірші, найбрудніші роботи: замітати вулиці, чистити площі і стоки.*

Могила неозначена

Німці залучали до такого роду робіт також інтелігентних єврейських жінок, супроводжуючи їхню працю насмішками та глузуваннями.

5 вересня 1941 року з Тернополя приїхало гестапо й оголосило, аби всі чоловіки, придатні до праці, з'явилися з лопатами. 6 вересня зібралися усі. Тоді есесівці вибрали 74 особи з інтелігенції, випхали їх на авто і наказали ставати на коліна. Потім вивезли їх до Луб'янецького лісу, віддаленого на 10 км від Збаража, і там їх розстріляли. Цей ліс був улюбленим місцем нацистських розправ. Тоді загинув цвіт збаразької інтелігенції. Серед них рабин Гілель Шпербер і Копель Федер – голова гміни (єврейської общини міста). Їхнє поховання було виявлено лише у 1944 році, після зайняття Збаража радянською армією»[4].

Цю саму подію описує у своєму оповіданні «**Клаптик часу**» **Іда Фінк:** «*Цей час міряний не місяцями, але словом, говорили: "було це після першої акції, або після другої, або перед третьою", інші мали мірки часу, ми інші, завжди інші, завжди з плямою інші, одних це вбивало у пиху, а інших у покору...*

Не знаю, хто перший використав слово "акція", чи ті, хто робили це, чи жертви їхньої діяльності, їхніх акцій... Першу акцію, той клаптик часу, про який хочу розповісти, назвали "лапанки", хоча ніхто нікого не ловив і кожен із нас подався, щоправда недобровільно, тільки з наказу, в чудовий і чистий ранок на площу маленького містечка, яка з чотирьох сторін була замкнута двоповерховими будинками, аптекою, магазинами, обрамлена доріжкою з великих, квадратних плит, а на середині площі стояв магістрат, і там, власне перед магістратом, наказали нам вишикуватись у шеренги...

Вид, який відкривався нашим очам, не був якимсь надзвичайним, це була юрба людей, ніби у базарний день, але поіншому, бо торгова юрба кольорова, голосна і рухлива, а ця була мовчазна, виглядала так, ніби на мітингу, але також поіншому...

[1] Жила В. Збаражчина. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1980. – Т. 1. – С. 132.

[2] Енциклопедія Українознавства / за ред. В. Кубійовича. – Париж ; Нью-Йорк, 1955–1957. – Т. 2. – С. 674.

[3] Жила В. Збаражчина. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1980. – Т. 1. – С. 138.

[4] Zbaraż – fragment relacji dr Marka Szmajuka Archiwum. Żydowskiego Instytutu Historycznego, 301/173: http://www.sztetl.org.pl/pl/city/zbaraz/?view=1.

Бігли ми з молодшою сестрою довго, понад річкою, аж поки не вибігли на крутий схил, званий замковим, тому що на його вершині стояв старий знищений замок – окраса нашого міста, – і тут всілися у кущах...

Звідси було видно наш дім і наш сад, який був такий, як завжди, зовсім не змінився і дім сусідів...

Ми сиділи там годину, а може і дві, тому що перестав існувати час, який рахувався звичайною мірою, а потім ми зійшли стрімким схилом униз, понад річкою і повернулися додому, де дізналися про все, що трапилось на площі...

Сімдесят осіб було завантажено до авто, в останній момент із дому витягли рабина...

Непідтверджені відомості, людські плітки розповідали про грузьку землю під лісом у селі Луб'янки і про носову хустинку, заляпану кров'ю; це були анонімні новини, свідків бракувало... Тільки після війни ми довідалися правду. Все відбулося у згаданому у плітках лісі, розлогому, немолодому, за вісім кілометрів від міста, через годину після того, як авто покинуло площу. Сама розправа тривала недовго, більше часу зайняло попереднє копання ровів під могилу...»[1].

Масове нищення євреїв відбувалося по всій Україні в 1942–1943 роках, крім того, значну кількість, переважно із Західної України, було вивезено до концентраційних таборів і камер смерті в Польщі й Німеччині[2].

Восени 1942 р. у Збаражі, на сучасній вулиці Шолом-Алейхема, було створено єврейське гетто, де з міста і навколишніх сіл зібрали майже все єврейське населення. Як згадує **Марк Шмаюк**, «*у Збаражі ніколи не було закритого гетто. Була лише єврейська дільниця, в околиці лазні й божниці. Це була найбрудніша та найбільш злиденна частина міста*»[3].

Євреїв залучали до найважчих робіт, зокрема на будівництво дороги Збараж – Тернопіль, що проходила через Чернихівці. Для цієї дороги, за вказівкою окупаційної влади, євреї розбирали власні кладовища.

Зі спогадів Марка Шмаюка: «*Чергова акція відбулася 31 серпня 1942 року. Голова юденрату вирішив провести її на власний розсуд. Ніч перед тим у гміні відбулося таємне засідання, на якому було укладено список із тисячі жертв. Це переважно були люди убогі, старці, хворі та каліки. Урядовці юденрату витягали серед ночі з ліжок усіх перелічених жертв і, попри крики і протести, замикали їх у лазні, яка слугувала спеціально для цього*»[4].

Імовірно, що саме про цю акцію розповідали старожили міста: 600 хворих і старших віком осіб змусили йти до Тернополя, а по дорозі їх убили. Очевидно, що саме їхнє стихійне поховання виявили під час земляних робіт у 1980-х рр. під час прокладання електричного кабелю (територія теперішнього поля, поблизу присілку Верняки, дорогою на Чернихівці). Могила неозначена.

Марк Шмаюк згадує, «*що третя акція мала місце 22 жовтня 1942 року. Знову потрібно було доставити тисячу жертв. Кожен чиновник гміни, кожен поліцай мав доставити по 12 осіб, які мали становити свого роду "викуп" за його життя і за життя його родини. Євреїв силоміць витягували з укриттів, роблячи облаву по усій дільниці. Якщо хтось привів 24 жертви, міг за гроші відступити кількох колезі, якому, можливо, менше пощастило в "полюванні", або волів краще заплатити, аби хтось інший зробив за нього цю брудну роботу.*

Четверта акція відбулася одразу ж після створення дільниці, 8 листопада 1942 року. Розпорядження отримали телефоном з Тернополя, і акція тривала впродовж усієї ночі»[5].

Спогад Іцхака Лілєна: «*...очікували нових акцій. Кожен дім мав чергових, аби у разі початку акції попередити мешканців дому, щоби зійшли до схронів. Ми спали одягнуті. Прислухалися до кожного шурхоту. Це було перед Великоднем. Серед ночі почули постріл. Усі ми зійшли до схрону. Залишився тільки батько. Він пішов до юденрату. Німці забрали людей для копання ям за містом, біля станції. Серед них був і мій батько.*

Акція тривала цілий день. Зі схрону долинали пронизливі крики літніх людей. Стрілянина не затихала ані на хвилину.

Багато людей зібрали до лазні. Деяких застрелили дорогою. Тих людей, які копали рови з моїм батьком, теж відправили до лазні. Усім їм сказали роздягнутися. Пізніше їх усіх погнали на станцію, до викопаних ровів. Над ровами вони ішли через прокладену дошку. Дорослих розстрілювали з кулеметів, а дітей кидали до ям живцем. Мертвих присипали невеликим шаром землі, яка ще довго піднімалася після здійсненої розправи. Пізніше родичі загиблих ходили туди досипати землю, аби собаки не розтягували людських тіл. Там загинув і мій батько. Я був малим, тому дати не пам'ятаю»[6].

Спогад Фані Шраге: «*В цій акції забрали мене і мою маму. Перед відправленням німці запроторили нас до лазні й там страшно били. Я намагалася закрити маму від ударів, тоді гестапівець злився, що я це роблю. Я сказала йому, що він, мабуть, робив би те саме і захищав би свою маму від побиття. Ці слова його так розгнівали, що він ще сильніше мене бив. Пізніше нас завантажили до вагонів і вивезли. Мені вдалося вискочити через віконце у вагоні, бо я була мала і худорлява. Втікши, я повернулася до Збаража і була тут до червня, коли відбулася ліквідаційна акція*»[7].

8 червня 1943 р. єврейське гетто у місті Збаражі було знищено. «Остання» дорога євреїв пролягала по сучасній вулиці М. Грушевського і далі повз «новий» єврейський цвинтар на нафтобазу (частину цього шляху на сьогодні забудовано житловими будинками – сучасна вулиця кн. Острозького). Братською могилою для євреїв міста послугував котлован на нафтобазі. Шість підземних нафтових резервуарів було закладено ще навесні 1940 р., коли розпочалося будівництво військової бази (складу паливо-мастильних матеріалів). Для сьомого – викопали лише котлован. Саме у ньому поховали частину населення тогочасного Збаража.

Українське населення, за невеликими винятками, не брало участі у масових розправах; відомо, що багато українців допомагали й рятували євреїв[8].

Деякі євреї переховувались у селі Кретівці. Зокрема, тут, у родині Агнєшки Мазуркевич із двома дітьми, у спеціально влаштованій криївці переховувався єврейський лікар Людвік Ландау – батько Іди Фінк. Він вижив і після завершення війни емігрував до Польщі, а пізніше до Ізраїлю.

---

[1] Fink Ida. Odpływający ogryd. Opowiadania zebrane. – Warszawa, 2002. – S. 10–18.

[2] Енциклопедія Українознавства / за ред. В. Кубійовича. – Париж ; Нью-Йорк, 1955–1957. – Т. 2. – С. 674.

[3] Zbaraż – fragment relacji dr Marka Szmajuka Archiwum. Żydowskiego Instytutu Historycznego, 301/173: http://www.sztetl.org.pl/pl/city/zbaraz/?view=1.

[4] Ibid.

[5] Ibid.

[6] Akcja w kwietniu 1943 r., relacja Icchoka Liliena. Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, 301/3554: http://www.sztetl.org.pl/pl/city/zbaraz/?view=1.

[7] Fragment relacji Fani Shrage. Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, 301/2177: http://www.sztetl.org.pl/pl/city/zbaraz/?view=1.

[8] Енциклопедія Українознавства / за ред. В. Кубійовича. – Париж ; Нью-Йорк, 1955–1957. – Т. 2. – С. 674.

Пам'ятний знак на території нафтобази

У Збаражі, по вулиці 22 січня, 8, Іванна Вітошинська, сестра Мирона Вітошинського, переховувала у своєму будинку декількох євреїв.

Єврея Іцхака Хіндеса з сином під час нацистської окупації Збаража укривав у себе на горищі кузні, поблизу місцевої церкви, Василь Попович – коваль із села Базаринці. Василь Попович народився 1912 р. і мав трьох дітей – дві доньки і сина.

Єврейських дітей рятували в обох захоронках міста Збаража. Зокрема, у греко-католицькій захоронці (тепер приміщення Ощадбанку), якою опікувалися сестри-служебниці, було врятовано маленьку єврейську дівчинку Клару Фрауенґлас. А у захоронці, про яку дбали сестри-феліціянки (нині це будинок поряд із православною «Малою» церквою міста),

Братська могила поблизу міського стадіону

було врятовано єврейську дівчинку Естер Фаірблум, яка народилася у 1941 р. у Тернопільському гетто[1].

Зі спогадів Йоеля Волковіча Дрорі (1943 р. н.), який проживав у Збаражі до 1953 р., відомо, що після знищення єврейського населення міста вціліли близько 10–12 родин.

У Збаразькому районі є низка братських могил, де поховані останки євреїв, розстріляних під час німецької окупації. На сьогодні ще не всі масові поховання у районі означені, не всі ще відомі чи виявлені.

У 1946 р. у Збаражі на братській могилі на території нафтобази було встановлено пам'ятник[2] із написом івритом та російською мовою.

Братську могилу євреїв також можемо побачити поблизу міського стадіону, з боку вулиці 22 січня.

Тепер вулиця, де в роки Другої світової війни розміщувалося єврейське гетто, має ім'я Шолом-Алейхема. Сьогодні вже мало що можна дізнатися про історію проживання євреїв у Збаражі. Хоча збереглося ще чимало пам'яток, які залишились мовчазними свідками тих подій, що сталися у нашому містечку 75 років тому.

Під час підготовки цього повідомлення було використано матеріали світлої пам'яті Олега Євгеновича Мандрика.

Тетяна Федорів,
м. Збараж, Тернопільська область

МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ

УРОК-ДОСЛІДЖЕННЯ: «БАБИН ЯР У СПОГАДАХ ТИХ, ХТО ВИЖИВ»

(скорочений варіант)

Клас: 11.

Предмет: Історія України.

Тема: «Бабин Яр у спогадах тих, хто вижив» (урок-дослідження).

Поняття і терміни: Голокост, Бабин Яр, «остаточне вирішення єврейського питання» нацистською Німеччиною, окупаційний режим, «новий порядок», план «Ост», Голокост, гетто, концтабір.

План:

1. Перші дні окупації Києва (історична довідка).
2. Винищення євреїв Києва у Бабиному Яру (робота з історичними джерелами та спогадами очевидців подій).
3. Ті, хто врятувався з Бабиного Яру.

Форма проведення: урок-дослідження.

[1] Esther Fairbloom, March of the Living Canada, February 28, 2014: http://marchoftheliving.org/2014/02/28/esther-fairbloom/; Esther Fairbloom, Interview, Crestwood: http://www.crestwood.on.ca/ohp/fairbloom-esther/.

[2] Андрушків Б. Некрополі Тернопільщини, або Про що розповідають мовчазні могили. – Тернопіль, 1998. – 96 с. – (Бібліотечка: Некрополі України (Тернопільська область)).

Тип уроку: вивчення нового матеріалу.

Мета уроку:

Навчальна	Розвивальна	Виховна
- донести до учнів основний зміст подій, що відбулися в Бабиному Яру в 1941–1943 роках; - навчити працювати з усіма доступними джерелами інформації, самостійно здобувати знання; - скерувати учнів на динамічний пошук, що допомагає їм стати дослідниками, першовідкривачами знань, співавторами навчального процесу	- розвивати вміння працювати з документами та аналізувати тексти історичних джерел; - використовувати в дослідницькій роботі пам'ятку-алгоритм; - розвивати уміння та навички, необхідні для вирішення нестандартних завдань, самостійного пошуку істини, засвоєння нової інформації; - розвивати вміння на основі історичних фактів обстоювати власні погляди на ту чи іншу проблему, розглядати історичне явище в конкретних історичних умовах; - розвинути творчі задатки учнів, навчити їх мислити, здобувати знання самостійно й застосовувати їх на практиці, а не отримувати у готовому вигляді; задовольнити потребу в дослідництві, творчості, що має позитивний вплив на їхнє здоров'я, самовираження	- виховувати творчі здібності та критичне мислення учнів; - сприяти усвідомленню необхідності збереження принципів демократії і захисту прав людини; - виховувати глибоке співчуття до жертв геноцидів, відразу до насильства і шовінізму; - виховувати учнів у дусі патріотизму, національної свідомості і людської гідності

Методи і прийоми навчання: евристична бесіда, «відкритий мікрофон», дискусія, фотовиставка, презентація. Дослідницький підхід до явища, що вивчається. Використання технічних засобів навчання, ресурсів Інтернету.

Очікувані результати:

Знання	Уміння	Установки та ціннісні орієнтації
- пояснювати основні поняття теми; - зіставляти поняття; - тлумачити процес знищення єврейського населення нацистами на окупованих територіях; - характеризувати особливості Голокосту у перші дні окупації Києва	- характеризувати явище Голокосту; - аналізувати історичні документи епохи, спогади очевидців подій; - працювати з пам'ятками для вивчення історії, матеріалами з Інтернету, історичними джерелами; - порівнювати матеріали спогадів; - вміти заповнювати таблиці та знаходити відповіді на поставлені запитання	- використовувати знання у практичній діяльності; - аналізувати та систематизувати інформацію; - оцінювати історичні явища та процеси

Навчальні ресурси:

1. Історія України : підручник для 11 класу / О. Пометун, Н. Гупан. – Київ : Освіта, 2012.
2. Ресурси Інтернету.
3. Додаткова література (див. список використаної літератури).

Матеріали (обладнання): документи, ілюстрації та матеріали з Інтернету, мультимедійна система, комп'ютерне обладання; історична карта «Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр.», атласи з історії, плакати, музичний супровід.

Епіграф:

В землі не скрилось, тліном не взялось
Витке і ніжне золото волосся,
Блищить на мокрій твані крутоярів
Розбите скло старечих окулярів,
І дотлiває, кинутий набік,
Закровлений дитячий черевик...
Могильний вітер з тих ярів повіяв –
Чад смертних вогнищ, тіл димучих згар.
Дивився Київ, гніволиций Київ,
Як в полум'ї метався Бабин Яр.
За пломінь цей не може буть покути.
За погар цей нема ще міри мсти.
Будь проклят той, хто зважиться забути.
Будь проклят той, хто скаже нам: «прости...»

Микола Бажан

Запитання для дискусії:

1. Український письменник Іван Дзюба писав: «Бабин Яр – це трагедія всього людства, але відбулася вона на українській землі. І тому українець не має права забувати про неї, так само, як і єврей. Бабин Яр – це наша спільна трагедія, трагедія насамперед єврейського та українського народів». Як ви розумієте ці слова?
2. Визначте особливості знищення нацистами євреїв Києва.

I. Організаційний етап

Розпочнемо наш урок рядками з відомого вірша Євгена Євтушенка «Бабин Яр»:

Над Бабьим Яром памятников нет.
Крутой обрыв, как грубое надгробье.
Мне страшно.
Мне сегодня столько лет,
как самому еврейскому народу.
Над Бабьим Яром шелест диких трав.
Деревья смотрят грозно,
по-судейски.
Все молча здесь кричит,
и, шапку сняв,
я чувствую,
как медленно седею.
И сам я,
как сплошной беззвучный крик,
над тысячами тысяч погребенных.
Я –
каждый здесь расстрелянный старик.
Я –
каждый здесь расстрелянный ребенок.

29–30 вересня 2016 р. виповнилося 75 років від дня страшної події в історії людства – початку винищення єврейського населення Києва у Бабиному Яру, коли лише за два дні було розстріляно 34 тисячі євреїв.

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

Вчитель пояснює, що на уроці учні спробують встановити причини й масштаби цієї трагедії. Людське життя завжди закінчується смертю. Це страшно, хоч би від чого вона настала – безглуздого випадку, хвороби або старості. Однак коли людей свідомо прирікають на смерть заради якоїсь ідеї – це вже жахлива сторінка у світовій історії.

В історії України було багато трагедій, які забрали життя людей: голодомори, репресії, дві світові війни, Чорнобиль. Нині триває війна на сході України. Знову гинуть люди, знову хтось намагається силою задовільнити свої політичні амбіції.

А жертвами знову стає мирне населення: жінки, старі та діти. За офіційними даними, ця неоголошена «гібридна» війна вже забрала життя понад 10 тис. осіб, серед них більше ніж 60 дітей.

Тема Голокосту довгий період замовчувалася, але настав час відкрити всі «білі плями» у цьому питанні. Ця тема хвилює серця людей і у наш час. Ми маємо зробити все, щоби більше ніколи в історії не повторилося явище геноциду. Але, на жаль, події в анексованому Криму доводять, що деякі сучасні політики знову намагаються повернутися в старі часи і не зробили висновків із подій, що завершилися у 1945 р.

Пригадаймо основні поняття, які ми використовуватимемо сьогодні.

III. Актуалізація опорних знань

Робота учнів із підручником: параграф 4, с. 27–34

Випишіть до зошитів визначення понять: план «Ост», «новий порядок», концентраційний табір, Голокост, гетто.

№	Термін	Відповіді
1	План «Ост»	Головна ідея цього плану – депортація слов'янського населення до Сибіру та переселення на їхнє місце представників «арійських національностей». Неарійське населення (євреїв, ромів і частину слов'ян) мали винищити
2	«Новий порядок»	Окупаційна влада встановлювала порядок, який в усьому мав відмежуватися від того, що робила комуністична влада
3	Концентраційний табір	Місця, де утримували військовополонених і частину місцевого населення
4	Голокост	У перекладі з давньогрецької означає «знищення вогнем» – цілеспрямоване винищення єврейського населення
5	Гетто	Місця, де примусово утримували єврейське населення

IV. Вивчення нового матеріалу

29 вересня 1941 р. київське урочище Бабин Яр стало першою трагічною сторінкою в історії Голокосту на території колишнього Радянського Союзу. Бабин Яр – це набагато більше, ніж два страхітливі дні масових розстрілів євреїв Києва, і навіть не два роки, які забрали за час окупації Києва із осені 1941 до осені 1943 р. сотні тисяч безвинно загублених мирних громадян України. Бабин Яр – це сивина на чолі планети, яку нічим не зафарбувати...

Бабин Яр відкрив перелік 6 тисяч подібних місць на території Європи. 1 мільйон 700 тисяч євреїв було знищено тільки на території України – у Львові, Харкові, Вінниці, Бердичеві, Сімферополі, Дніпропетровську. Київська місцина стала символом Катастрофи не лише українського, а й усього європейського єврейства – адже свій Бабин Яр був майже в кожному місті та єврейському містечку у Європі. У літопису глобальної єврейської Катастрофи саме з Бабиним Яром пов'язують початок Голокосту в Європі, хоча насправді хвиля розстрілів котилася до Києва від самого кордону – Львів, Бердичів, Кам'янець-Подільський, Житомир... Якщо в країнах Європи, що були завойовані на початку Другої світової війни, і на території Трансністрії, що перебувала під контролем Румунії, нацисти влаштовували єврейські квартали – гетто – для поступового знищення їхніх жителів, то на радянській території євреїв масово розстрілювали спеціально створені для цього айнзацгрупи. Київ став першим великим містом Європи, «вільним від євреїв».

Бабин Яр як місце масових страт проіснував рівно два роки – з 29 вересня 1941 р. по 29 вересня 1943-го. Загалом за 778 днів окупації Києва у Бабиному Яру загинуло понад 200 тисяч людей. Усього у Києві, де до війни мешкали близько 800 тис. осіб, знищили кожного десятого жителя.

1. Робота з документом № 1

Документ № 1
Історична довідка (хронологія подій)

1. Згідно з переписом населення 1939 р. у Києві мешкали 846 700 осіб, із них 25,5 % – евреї (224 236 осіб). Із початком війни 200 тисяч киян пішли на фронт, 325 тисяч були евакуйовані. В місті залишилося 400 тисяч мешканців. 19 вересня 1941 р. німецькі війська увійшли в Київ.
2. У Києві перші вибухи прогриміли 24 вересня 1941 р., почалася пожежа, що тривала кілька днів. Пожежа охопила площу 2 кв. км. Загинуло більше ніж 300 німецьких солдатів і офіцерів, постраждали три кілометри вулиць (940 будинків), зокрема й увесь Хрещатик. Без даху над головою залишилося 50 тисяч осіб.
3. 26 вересня 1941 р. на нараді в коменданта міста генерал-майора Курта Єберхарда було прийнято рішення ліквідувати єврейське населення міста, звинувативши саме євреїв у пожежах і вибухах у Києві. В цей час до міста прибули 1,5 тисячі поліцейських та есесівців. Ось що було написано в німецькому «Повідомленні про події в СРСР» за № 97 від 28 вересня 1941 р.: «...Пожежа охопила центр. Зруйновані найцінніші будинки... Вибухи ще тривають, як і виникнення пожеж... У підпалах брали активну участь евреї. Нібито є 150 тисяч євреїв. Перевірити ці дані поки що неможливо... Вжито заходів для захоплення всього єврейства, передбачено страту щонайменше 50 тисяч євреїв».
4. 27 вересня 1941 р. в Бабиному Яру розстріляли 752 пацієнти місцевої психіатричної лікарні.
5. 28 вересня 1941 р. на вулицях міста з'явилось оголошення про те, що евреї мають зібратися у визначеному місці (наклад листівки – 2 тисячі екземплярів). Містом поширили дезінформацію про переселення євреїв до Палестини. Для проведення операції виділили айнзацкоманду 4а під командуванням штандартенфюрера СС Пауля Блобеля, посиливши її 45-м (під командуванням майора поліції Бессера), 303-м (під командуванням майора поліції Ганібала) поліцейськими батальйонами і загоном української допоміжної поліції. СД розраховувало на прихід 5–6 тисяч євреїв.

№	Запитання для роботи з документом	Відповіді
1	Як ви вважаєте, чому саме єврейське населення Києва стало об'єктом масового знищення у перші дні окупації міста?	Рішення ліквідувати єврейське населення міста було прийнято з метою звинуватити саме євреїв у пожежах і вибухах у Києві
2	Чи почалися розстріли населення Києва зі знищення євреїв?	Ні, у Бабиному Яру за кілька днів до розстрілу євреїв знищили військовополонених, комуністів і пацієнтів психіатричної лікарні

У 2009 р. в Києві було відкрито пам'ятник Анатолію Кузнецову (автору документального роману«Бабин Яр»): на розі вулиці хлопчик читає німецький наказ, що став фатальним у долі київських євреїв (учням демонструють слайд).

Вчитель пропонує учням подивитися на цей документ очима дослідників.

2. Робота з документом № 2

Документ № 2
Текст листівки від 28 вересня 1941 р.

Вчитель пропонує розглянути листівку про винищення євреїв у Києві.

Запитання для роботи з документом:

1. Що незвичного ви виявили у тексті листівки?
2. Хто був її автором (мешканець Києва чи чужинець)?
3. Чому майже усі євреї Києва вирішили виконати цей наказ?
4. Чи була можливість у євреїв Києва не виконати наказ «нової влади»?
5. Чому саме Бабин Яр було обрано як місце масових розстрілів населення?

Щоб зрозуміти, як відбувався процес знищення євреїв у Києві, учні мають ознайомитися з наступним документом.

3. Робота з документом № 3

Документ № 3. Історична довідка

1. 29 вересня почалися масові розстріли київських євреїв у Бабиному Яру. До настання темряви німці встигли розстріляти майже 22 тисячі. Інших загнали на ніч у порожні гаражі на вул. Лагерній (нині вул. Дорогожицька), а розстріляли наступного дня. Потім німецькі сапери підірвали схили яру, щоб засипати тіла, і змусили військовополонених вирівняти дно яру. За два дні – 29 і 30 вересня 1941 р. – розстріляли 33 771 особу (цю цифру назвали 2 жовтня 1941 р. Г. Гіммлеру, який прилетів до Києва з інспекцією). Наймолодшій жертві було три дні, найстаршій – 103 роки. Пізніше розстріляли ще 8 тисяч євреїв, яких виявили під час облав.
2. Місцеве населення загалом сприйняло розстріли євреїв спокійно. Частина киян за винагороду видавала поліції євреїв, що переховувалися від переслідування. Частина мешканців сприйняла новину про знищення євреїв із задоволенням, бо отримали у централізованому порядку квартири, які звільнилися після вбивства євреїв, і скористалися залишеним у них майном.
3. На 1 квітня 1942 р., згідно з переписом населення, у Києві мешкали 353 139 осіб, із них: циган – 40, євреїв – 20 осіб. Київ став першим містом на окупованій території СРСР, «вільним від євреїв».
4. Пік розстрілів припав на 29–30 вересня. Тоді цифра знищених сягнула понад 55 тисяч. Але й після цього розстріли тривали (за припущеннями дослідників, до середини листопада 1941 р.). На 9 листопада кількість жертв становила вже 57 243 особи. Історики стверджують, що в перші два дні було вбито 33 771 особу. 1, 2, 8 і 11 жовтня розстріляли тих, хто не з'явився за наказом, – близько 17 тисяч. Масові розправи над єврейським населенням тривали до листопада 1943 р. Як правило, вбивства відбувалися за однією схемою: людей ставили на край яру, а кулеметники на протилежному боці яру розстрілювали жертв. Тіла розстріляних скочувалися по схилу на дно. Після того, як рів заповнювався 2–3 шарами трупів, зверху їх присипали землею.
   Розстріли у Бабиному Яру проводили щовівторка і щочетверга упродовж двох років. Зокрема у Бабиному Яру було вбито 100 матросів Дніпровського загону Пінської військової флотилії (10 січня 1942 р.). На кінець вересня 1943-го основними жертвами Бабиного Яру стали комуністи, а також українські націоналісти, які не догодили німцям спробами відтворити українську державність, – було розстріляно 621 члена ОУН, серед яких поетесу Олену Телігу разом із чоловіком, знищили п'ять циганських таборів, трьох гравців футбольної команди «Динамо» («Старт»), учасників київського більшовицького підпілля. У жовтні 1943 р. в Бабиному Яру німці розстріляли киян, які ухилилися від виконання наказу про поголовне виселення з міста.
5. Надзвичайна державна комісія у 1943 р. встановила, що у період окупації Києва з 19 вересня 1941 р. по 6 листопада 1943 р. було замордовано, розстріляно й отруєно в «душогубках» (спецмашинах із кабінами, в які завантажували людей і вбивали вихлопним газом) 195 тисяч людей.
   За підрахунками істориків, у роки німецької окупації у Бабиному Яру загинули близько 40 тисяч євреїв і 100 тисяч представників інших національностей (українці, росіяни, цигани).
6. У серпні 1943 р., коли радянські війська були неподалік Києва, окупанти взялися «замітати сліди». Роботи проводила спеціальна зондеркоманда 1005а під загальним керівництвом штандартенфюрера СС П. Блобеля. Відкопувати і спалювати трупи примусили в'язнів Сирецького концтабору, які працювали з кайданами на ногах. Роботи почалися 18 серпня і закінчилися 28 вересня 1943 р. 28 вересня 1943 р. в'язні вночі здійснили спробу втечі. З-поміж 326 ув'язнених живими залишилися лише 18.
7. 17–28 січня 1946 р. у Києві відбувся судовий процес над учасниками масових розстрілів під час німецької окупації України. До суду було віддано 15 високих чинів гітлерівської військової адміністрації. Трибунал засудив 12 осіб до смертної кари через повішення. Вирок було виконано 29 січня прилюдно в Києві в районі сучасного майдану Незалежності. Одного з обвинувачених було засуджено до каторжних робіт строком на 20 років, а двох – на 15 років кожного. Головний ініціатор блюзнірського злочину століття німецький командир Пауль Блобель після війни був засуджений американським військовим судом і повішений у Нюрнберзі в 1951 р. Військового коменданта Києва генерал-майора Курта Еберхарда до відповідальності притягнуто не було.

Запитання для роботи з документом:

1. Кого, окрім євреїв, знищили у Бабиному Яру?
2. Скільки євреїв було вбито у Бабиному Яру?
3. Як нацисти намагалися знищити сліди злочинів у Бабиному Яру?
4. Частина українського населення міста лишилася байдужим до знищення євреїв у Бабиному Яру. Як ви вважаєте, чому?

Евристична бесіда з класом

Відомий дослідник Голокосту І. Бауер писав: «Пам'ять про Голокост необхідна, щоб наші діти ніколи не стали жертвами, катами чи байдужими спостерігачами». Як ви розумієте ці слова?

Досліджувати і вивчати трагедію Бабиного Яру надзвичайно важко і складно. Багато документів зникло під час війни та окупації, частина джерел містить доволі суперечливу інформацію. Свідки розповідали про факти членам Надзвичайної комісії часто під моральним примусом. Багато років у Радянському Союзі намагалися взагалі знищити пам'ять про Бабин Яр. Лише наприкінці 1980-х почали вивчати «білі плями» цієї трагедії. На жаль, збереглося дуже мало щоденників і спогадів про ті часи, які могли б правдиво висвітлити ці події.

Довгий час трагедію Бабиного Яру вивчали лише за документальним романом Анатолія Кузнецова «Бабин Яр», що побачив світ повністю лише у 1970 р. за кордоном. Автор народився у 1929 р. Ще під час окупації Києва почав записувати свої враження, які й лягли в основу роману (слайд – портрет А. Кузнецова). Саме у цьому романі наведено спогади Діни Пронічевої, яка врятувалася з Бабиного Яру. Дмитро Малаков, який народився у 1937 р., – автор цікавих спогадів «Оті два роки... У Києві при німцях» (2002 р.) та «Кияни. Війна. Німці» (2008, 2010 рр.). У червні 2015 р. інтернет-видання «Гордон» почало публікацію унікального «Щоденника киянки» художниці Ірини Хорошунової, їй на початку війни виповнилося 28 років. Але, на жаль, подіям у Бабиному Яру у цій праці відведено лише дві сторінки. У 1993 р. в Німеччині вийшла книжка спогадів в'язнів Сирецького табору, які спалювали трупи в Бабиному Яру у 1943 р., – «Ніщо не забуто. Еврейські долі в Києві». Важливим джерелом вивчення трагедії є кримінальна справа у 21 томі над 15 нацистськими злочинцями, відома під назвою «київський процес 1946 р.». Величезну роботу зі збереження пам'яті про події у Бабиному Яру проводить голова фонду «Бабин Яр» Ілля Левітас, автор книжок «Праведники Бабиного Яру» і «Пам'ять Бабиного Яру».

Однак деякі «дослідники» намагаються ревізувати наш погляд на трагедію Бабиного Яру, стверджуючи, що окупаційна влада не мала фізичної можливості знищити таку величезну кількість людей, а тіла у Бабиному Яру – це залишки тих, кого репресувала радянська влада ще до війни. Це зокрема Тетяна Тур, Юрген Граф, Данило Дятель, Михайло Нікіфорук, Гермар Рудольф, Йоахім Хоффман.

За спогадами свідків, багатьом євреям усе ж таки вдалося врятуватися з Бабиного Яру.

Працюємо з Інтернетом

Люди, що врятувалися з Бабиного Яру: uk.wikipedia.org›.

Заповніть таблицю:

№	Запитання	Відповідь
1	Скільки всього осіб врятувалося з Бабиного Яру?	29 осіб
2	Скільки осіб врятувалися після повстання в'язнів 29 вересня 1943 р.?	З-поміж 329 повсталих в'язнів врятувалися лише 18 осіб
3	Скільки євреїв врятувалося з Бабиного Яру?	11 осіб

Свидетельства очевидцев. Бабин Яр: babyn-yar.gov.ua›ru/taxonomy/term/75/all.

Клас поділяють на групи. Кожна група отримує документ, що містить свідчення очевидців трагедії. Використовуючи ці документи і пам'ятку-алгоритм «Вивчення історичного джерела», учні мають заповнити таблицю «Люди, що врятувалися з Бабиного Яру». Під час захисту однієї частини роботи учні інших груп заповнюють порожні графи у таблиці.

Люди, що врятувалися з Бабиного Яру

№	Ім'я	Дата народження	Історія порятунку та життя після порятунку
1	Геня Баташева	1924	Разом з бабусею, мамою, сестрою і братом опинилися на місці розстрілу. Загубивши в натовпі своїх рідних, назвалася українським прізвищем і разом з іншою дівчинкою була вивезена німецьким офіцером за межі яру
2			
3			

Дайте відповіді на запитання:

1. Чому євреї знищували свої паспорти?
2. Чи можна було врятуватися з Бабиного Яру і яким чином?

Вже йшлося про те, що багатьох євреїв, які врятувались від смерті у Бабиному Яру, потім видало місцеве населення поліції, і їх розстріляли. Однак величезна кількість киян намагалася, попри загрозу смерті, допомогти своїм сусідам або родичам-євреям. Фонд «Праведники Бабиного Яру» встановив уже понад 650 імен таких героїв. Про те, як і хто рятував євреїв, учні дізнаються під час виконання домашнього завдання.

V. Узагальнення і систематизація знань

Учні здають зошити з виконаною роботою на перевірку. Вчитель виставляє оцінки за активну роботу на уроці.

VI. Підбиття підсумків уроку. Інструктаж щодо домашнього завдання

Молоде покоління має зробити все, щоби ніколи і ніде не повторилася трагедія Бабиного Яру. Не повинна бути знищена пам'ять про місце, де загинули 150 тисяч мирних мешканців. І нехай відзначення сумних 75-х роковин подій нагадує людству про те, що страшний привід на ім'я Голокост ніколи не має повернутися у наше життя.

Пам'ятаймо про тих людей, які вже ніколи не повернуться з Бабиних Ярів. Пам'ятаймо про тих людей, які дивилися в очі смерті, але йшли на неї. Про тих матерів, які готові були віддати життя, щоб урятувати дитину. Про тих, хто безвинно загинув через чиюсь хвору уяву, з чиєїсь примхи. Однак ми повинні не просто пам'ятати. Необхідно про цей страшний історичний урок неодмінно розповідати дітям. Про нього треба розповідати на радіо і телебаченні, в газетах та Інтернеті. І тоді є шанс, що людство більше не породить жорстокість таких неймовірних масштабів.

Домашнє завдання:

Опрацюйте документи і заповніть таблиці.

Фонд «Пам'ять Бабиного Яру». Асоціація Праведників Бабиного Яру: babyn-yar.gov.ua›fond-"pam'yat-babinogo-yaru".

№	Запитання для пошуку	Відповіді
1	Дата заснування Фонду	
2	Голова Фонду	
3	Книга пам'яті (видання)	
5	Скільки прізвищ євреїв, які загинули у Бабиному Яру, встановлено (2009 р.)?	
6	Коли засновано Асоціацію Праведників Бабиного Яру, хто входить до неї?	
7	Керівники Асоціації	

Праведник Бабиного Яру: uk.wikipedia.org›.

№	Запитання для пошуку	Відповіді
1	З якого року надають звання Праведник Бабиного Яру?	
2	Хто став першим Праведником Бабиного Яру?	
3	Скільки спогадів Праведників перебувають на обліку в Фонді (на 1 січня 2010 р.)?	
4	Книги, що розповідають про подвиги Праведників Бабиного Яру	
5	Коли встановлено звання «Діти Праведників»?	
6	Коли засновано Державний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»?	
7	За що надають звання Праведник Бабиного Яру?	
8	Що отримують нагороджені?	
9	Скільки осіб отримали звання?	

Творчі завдання (за бажанням):

- проведіть опитування серед рідних і знайомих на тему «Що вам відомо про Бабин Яр?»;
- проведіть міні-дослідження «Бабин Яр» мого рідного краю.

Список використаної літератури:

1. Бабий Яр: Человек, власть, история: документы и материалы. – Киев, 2004.
2. Бабин Яр: масове вбивство і пам'ять про нього : Матеріали міжнародної наукової конференції. – Київ, 2012.
3. Бабин Яр: пам'ять на тлі історії (Альбом-каталог мультимедійної виставки до 75-річчя трагедії). – Київ, 2017.
4. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. – Київ, 2011.
5. Відлуння Бабиного Яру. Поетична антологія. – Київ, 2001.
6. Війна і міф. Невідома Друга світова. – Харків, 2016.
7. Історія України : підручник для 11 класу / О. Пометун, Н. Гупан. – Київ, 2012.
8. Круглов А. И. Энциклопедия Холокоста. – Киев, 2000.
9. Круглов А. Трагедия Бабиного Яра в немецких документах. – Днепропетровск, 2011.
10. Круглов А. Хроника Холокоста в Украине. 1941–1944. – Днепропетровск ; Запорожье, 2004.
11. Кузнецов А. Бабий Яр: Роман-документ. – Киев, 1991.
12. Левітас І. Праведники Бабиного Яру. – Киев, 2008.
13. Малаков Д. Кияни. Війна. Німці. – Київ, 2008.
14. Память Бабьего Яра: Воспоминания. Документы / автор-составитель И. Левитас. – Киев, 2001.
15. Черная книга / ред. В. Гроссман, И. Эренбург. – Киев, 1991.

Інтернет-ресурси:

1. Люди, що врятувалися з Бабиного Яру: uk.wikipedia.org›.
2. Свидетельства очевидцев. Бабий Яр: babyn-yar.gov.ua›ru/taxonomy/term/75/all.
3. Фонд «Пам'ять Бабиного Яру». Асоціація Праведників Бабиного Яру: babyn-yar.gov.ua›fond-"pam'yat-babinogo-yaru".
4. Праведник Бабиного Яру: uk.wikipedia.org›.
5. Бабин Яр. Спогади очевидців – електронна бібліотека: bibliograph.com.ua›babiy-yar/10.htm.

Ю. С. Бурдинський, Шаргородська районна гімназія

НОВИНИ БІБЛІОТЕКИ ЦЕНТРУ

Гриценко О. А. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. – Київ : К.І.С., 2017. – 1136 с. : іл.

У виданні проведено міждисциплінарне дослідження формування, практичного втілення та прямих наслідків політики у сфері історичної пам'яті, що здійснювалась у період, коли президентами України були Л. Кучма, В. Ющенко і В. Янукович (із принагідними екскурсами у раніші часи). Шляхом контент-аналізу офіційних документів цієї політики (укази та розпорядження президентів, постанови Верховної Ради та уряду, виступи і звернення) та дискурсивного аналізу їх аргументації з'ясовано явно й неявно визначені цілі, ідеологічні засади, тематичні й політичні пріоритети державної політики пам'яті, її інструментарій. На базі широкого масиву джерел проаналізовано також практичну реалізацію поставлених президентами завдань, оцінено її наслідки та суспільну рецепцію.

У праці запропоновано цілісну методологію вивчення й оцінювання державної політики пам'яті, ґрунтовану на методах аналізу суспільної політики, дискурсивного аналізу й на методі «стратегічних дилем» культурної політики.

Видання розраховане на культурологів, політологів, політичних аналітиків, фахівців із державного управління та гуманітарної політики.

Шляхами штетлів. Мандрівки забутим континентом / упорядник Еміль Маюк ; Центр «Брама Гродська-Театр NN». – Люблін, 2017. – 540 с. : іл.

Туристичний путівник розповідає про спадщину єврейської культури у 62 містах і містечках прикордоння Польщі, України та Білорусі: Сейни, Кринки, Книшин, Тикоцін, Орля, Сім'ятичі, Межиріччя Підляське, Влодава, Коцьк, Казімєж Дольни, Ізбіца, Войславіце, Щебжешин, Білгорай, Юзефув, Великі Очі, Ланьцут, Дукля, Риманув, Лісько, Жовква, Белз, Буськ, Рогатин, Галич, Дрогобич, Болехів, Хуст, Делятин, Косів, Чортків, Бучач, Підгайці, Броди, Кременець, Дубно, Острог, Корець, Березне, Ковель, Володимир-Волинський, Любомль, Пінськ, Давид-Городок, Сталін, Мотоль, Кобринь, Пружани, Слонім, Ружани, Городище, Мір, Воложин, Ошмяни, Ів'є, Новогрудек, Дятлово, Радунь, Желудок, Острина, Лунна, Індура.

Видання є частиною проекту «Shtetl Routes. Об'єкти єврейської культурної спадщини в транскордонному туризмі», реалізованого за співфінансування Європейського Союзу в рамках Інструменту європейського сусідства та партнерства, Програми транскордонного співробітництва Польща – Білорусь – Україна 2007–2013.

ОГОЛОШЕННЯ

СПЕЦІАЛЬНИЙ ВИПУСК ЧАСОПИСУ «ГОЛОКОСТ І СУЧАСНІСТЬ. СТУДІЇ В УКРАЇНІ І СВІТІ»

Український центр вивчення історії Голокосту у співпраці з Центром перспективних досліджень Голокосту імені Джека, Джозефа і Мортона Манделів Меморіального музею Голокосту США оголошує про підготовку **спеціального числа наукового часопису «Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі»** для учасників літніх шкіл з історії Голокосту в Україні та Європі (2016–2018).

Цю програму організовано у співпраці з Київським національним унівесритетом імені Т. Шевченка для викладачів і дослідників Голокосту та єврейської історії в Україні. Запрошуємо надсилати статті для публікації у часопису!

Статті до розгляду прийматимуть як від колишніх учасників, так і всіх зацікавлених дослідників. Публікація є безкоштовною. Термін подання статті – 30 вересня 2018 р. Тематична та концептуальна спрямованість видання надає місце для публікації дослідникам з України та інших країн, які спеціалізуються на вивченні історії Голокосту та інших геноцидів у порівняльному з історією Голокосту вимірі.

Виходить двічі на рік. Мови видання – українська і російська.

Часопис має на меті:

- сприяти поглибленому висвітленню різних аспектів Голокосту на українських землях; виявленню спільного та особливого в історії Голокосту на окупованій нацистами території України порівняно з іншими регіонами колишнього СРСР, Східної та Західної Європи; дослідженню специфічних рис Голокосту в регіонах окупованої України;
- стимулювати до використання раніше не введених до наукового обігу джерел, що зберігаються як в українських, так і в закордонних архівах, а також залучення джерел іншого характеру (свідчень, спогадів тощо);
- заохочувати використання полідисциплінарних підходів та участь у дослідницькому процесі фахівців у галузі соціології, політології, філософії та представників інших гуманітарних дисциплін для створення комплексної та багатогранної картини історії Голокосту;
- здійснювати як реконструкції історичних подій, так і інтерпретації причин та передумов Катастрофи європейського єврейства; проводити порівняльний аналіз конкретно-історичних і цивілізаційних аспектів Голокосту та інших геноцидів, місця й ролі єврейського фактора в культурно-історичних процесах у Європі, що передували Голокосту чи сталися після нього.

Підготовка матеріалів до публікації та розповсюдження часопису

Початковий відбір матеріалів для публікації та їх редагування здійснює редакційна колегія у співпраці з міжнародною редакційною радою. Визначення тематичних пріоритетів і затвердження матеріалів до друку здійснює Український центр вивчення історії Голокосту у співпраці з Міжнародною редакційною радою та редакційною колегією часопису. Дослідження, що пройшли початковий відбір, направляють для анонімного рецензування спеціалістам із теми; з огляду на їхні зауваження автор доробляє текст, після чого матеріал проходить наукове й літературне редагування.

Частина накладу видання надходить до науково-дослідних, освітніх і культурно-просвітницьких установ, університетів, бібліотек, що висловили зацікавленість в отриманні часопису. Електронна версія видання (у PDF-форматі) доступна на веб-сайті Українського центру вивчення історії Голокосту: www.holocaust.kiev.ua.

Правила подання та оформлення матеріалів

Редколегія журналу приймає матеріали, які відповідають тематичній спрямованості видання й мають такі необхідні елементи:

- визначення проблеми та її зв'язок з іншими науковими та практичними проблемами;
- аналіз останніх досягнень і публікацій із зазначеної проблематики, на які спирається автор; виокремлення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячено статтю;
- формулювання мети статті (постановка проблеми);
- викладення основного матеріалу дослідження з ретельним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки та перспективи подальшої розробки обраного напряму.

Матеріали приймають українською або російською.

Неодмінною умовою публікації є її оригінальність; якщо автор уже розміщував у якому-небудь виданні матеріал із зазначеної проблематики або іншу версію запропонованого дослідження, він повинен про це повідомити. Обсяг дослідження не має перевищувати 50 тисяч знаків. Також потрібно подати резюме англійською мовою обсягом 300–400 слів.

Тексти слід подавати в електронному вигляді. Набір – у програмі MS Word, шрифт Times New Roman. Посилання потрібно додавати в автоматичному режимі відповідно до ДСТУ 8302:2015 (див.: http://kubg.edu.ua/images/stories/podii/2017/06_21_posylannia/dstu_8302.pdf).

Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти невичитані й неохайно оформлені тексти, вносити скорочення та редакційні виправлення, які не спотворюють зміст публікації. Кожен автор отримує безоплатно три примірники числа журналу, в якому надруковано його роботу.

Пропоновані до друку матеріали просимо надсилати відповідальному редактору Михайлові Тяглому на адресу: Український центр вивчення історії Голокосту, вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109, Київ, 01011, Україна. Телефон: (044) 285-90-30. e-mail: holocaust_studies@ukr.net; uhcenter@holocaust.kiev.ua.

Проект «Зневажений геноцид»

Шукаємо учасників у міжнародний проект «Зневажений геноцид». Учасники проекту братимуть інтерв'ю у свідків подій, відвідають місця масової загибелі ромів і зустрінуться з місцевими громадськими активістами. Освітня подорож відбудеться 31 серпня – 9 вересня 2018 р. Зголошення у довільній формі просимо надсилати до 31 липня координатору проекту Михайлові Тяглому на адресу: mikhail.tyaglyy@gmail.com. Детальна інформація за покликанням: https://drive.google.com/open.

АНОНС НАСТУПНОГО НОМЕРА

1. Освітній семінар-школа з історії Голокосту на теренах України (Житомир, липень 2018 р.).
2. Проект «Захистимо пам'ять» у Вінницькій і Житомирській областях.
3. Освітній курс «Геноцид євреїв Європи: історична перспектива та підходи до вивчення». Семінар у Берліні (вересень 2018 р.).
4. Щорічний семінар-подорож «Історія Голокосту в Україні й Польщі».
5. Нові видання Центру.
6. Методичні розробки.
7. Новини бібліотеки Центру.

Адреса редакції:

Український центр вивчення історії Голокосту
вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109
01011, Київ-11, Україна
Тел./факс: +38 (044) 285-90-30

Редакційна колегія:
Любов Кремінець
Олена Пазюк
Анатолій Подольський

Дизайн, комп'ютерна верстка:
Марина Кулікова

Видруковано:
ТОВ «Комп'ютерно-видавничий, інформаційний центр» (КВІЦ)
вул. Кирилівська, 19–21, м. Київ, 04080, тел.: 482-45-23, 482-55-16
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 461 від 23.05.2001

Наклад 700 прим.

www.holocaust.kiev.ua,
e-mail: uhcenter@holocaust.kiev.ua